

PRILOG POZNAVANJU POREZNOG SUSTAVA U SLAVONIJI U VRIJEME ARPADOVIĆA*

Ivan Kampuš

Autor raspravlja o različitim javnim daćama, prvotno podavanjima, koja je vladar ubirao od podložnika na svojim posjedima. Ugarski vladari uvode i iura regalia, to jest isključivo pravo kovanja novca, ubiranja carina, mostarina, mitnice i drugih tereta. Na osnovi povelja i privilegija hospiti u slavonskim naseljima (Petrinji, Samoboru, Varaždinu, Jastrebarskom, zagrebačkom Gradecu, Perni, Križu, Vukovaru) plaćali su daće kralju, kraljici, hercegu i banu zvane liberi denarii, teragium, collecta, martinščina, census. Davali su osim toga i descensus koji je predstavljao veliko opterećenje osobito za hospite u zagrebačkom Gradecu, ali ih je Bela IV na njihovu molbu oslobodio ostalih obaveza koje su bile popisane u Zlatnoj buli iz 1242. i odredio da hercegu plaćaju samo godišnji census u iznosu od 40 maraka. Varoši u Slavoniji plaćali su i ostale daće zajednički nazvane tributii kao naknadu vladaru za ustupljeno pravo trgovanja. Od god. 1173. spominje se tridesetina kao prihod kraljice do XIV. stoljeća. Plaćao se od uvezene robe iz stranih zemalja, a poslije i od robe koja se izvozila u inozemstvo.

Nakon Kolomanova osvajanja Slavonije plaćala se daća marturina i daća u hrani. Kralj Bela III imao je velike prihode i iz Slavonije, ali su dinastičke borbe nakon njegove smrti pospješile usitnjavanje kraljevskih domena i zemalja koje su pripadale kastrumima i županijama. U toku građanskog rata kraljevi Emerik i Andrija obilno su posjedima nagrađivali svoje pristaše. Zbog stalne nestašice novca Andrija je židovskim i muslimanskim veletrgovcima dao u zakup carine, poreze, kovnicu i rudnike, a oni su predujmljenu zakupninu utjerivali s kamatama. Zbog ustanka servijenata i tvrđavskih jobagiona Andrija ih je 1222. oslobodio poreza i descensusa, ali je ponovno namještao ranije zakupce i ograničavao crkveni monopol soli, pa je zbog toga bio kažnjen izopćenjem.

Namjeravajući vratiti izgubljene prihode u vrijeme vladanja Emerika i Andrije, Bela IV je nastojao u Slavoniji zadobiti otuđene zemlje kastruma i kraljevskih domena. No uspjeh je izostao, a zatrovani odnosi između kralja i vladajuće klase imali su kobne posljedice u vrijeme tatarske provale. Za različite zasluge Bela i njegov brat Koloman

* Na simpoziju u Novom Vinodolskom 1988. godine koji je organizirala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u povodu 700-godišnjice izdavanja Vinodolskog zakona, održao sam referat koji je skraćeni tekst ove rasprave. Budući da svojim opsegom rasprava premašuje dopuštenih 16 kartica za referat, ona nije mogla biti tiskana u izdanju JAZU s ostalim priložima navedenog simpozija.

nagrađivali su novim darovnicama svoje pristaše. I pod konac života Bela je prema feudalcima primjenjivao istu politiku s ciljem da mu pruže pomoć u oružanom sukobu protiv sina Stjepana.

Iako prva Belina reforma nije urodila plodom, vladar je povjerio slavonskom banu, županu i nekim sucima da srede posjedovne odnose narušene samovoljom pojedinaca nakon odlaska Tatara pa je tako nastojao osigurati i pritjecanje otuđenih prihoda.

U raspravi se razmatra i rad kovnice novca u Slavoniji koja je radila od XIII. st., a novac zvan »denarius banalis«, »denarius zagrabiensis«, »denarius Grecensis«, slavonski banovac kovao se i u Gradecu. Dobit Komore bila je izvor banskih prihoda, a kovnici je pritjecao i prihod od zamjene novca. Bela IV je ukinuo svakogodišnju zamjenu, pa je uveo stalnu daću pod nazivom »collecta septem denariorum« i odredio da nju od selišta plaćaju svi oni koji plaćaju marturinu. Tu kolektu su ubirali kraljevski službenici.

Posljednji Arpadovići Stjepan V, Ladislav IV i Andrija III također su zbog zasluga potvrđivali ranije vladarske povelje ili izdavali nove, nagrađujući svoje pristaše ne samo zemljom nego i oslobođanjem od plaćanja daća. Analizirajući podijeljene slobode u tim dokumentima, autor utvrđuje koje su se daće ubirale u njihovo vrijeme. Brojne darovnice Arpadovića zagrebačkim biskupima i Kaptolu uvrstile su zagrebačku crkvu u najznačajnije feudalne posjednike u Slavoniji, a njihovi su podanici u korist crkve bili oslobođeni plaćanja svih javnih podavanja.

Javni tereti bili su prvotno podavanje koje je vladar ubirao od podložnika na svojim posjedima. Ugarski kraljevi uvode i iura regalia, to jest isključivo pravo kovanja novca, ubiranja carina, mostarina, mitnica i drugih tereta. Tu su uključene i naknade za ustupljeno pravo trgovanja te izvoza i uvoza robe.¹ U početku takva podavanja nemaju karakter poreza, nego su odšteta vladaru za upotrebu i uzdržavanje mostova i putova.

Kraljevske povlastice dopuštale su uglednicima da iskorištavaju rudno blago uz plaćanje urbure kraljevskoj komori. Prilikom potvrđivanja križarima posjeda Petriž u Požeškoj županiji 29. siječnja 1238. kralj Bela IV je odredio, uz privolu brata Kolomana i ostalih crkvenih i svjetovnih magnata, da će 1/5 pripasti hercegu cijele Slavonije pronade li se zlato na tom području, a ako se na preostalom dijelu pronade zlato i srebro, obdarenici moraju 2/3 dragocjene kovine predati kraljevskoj komori.² Herceg Koloman obavezuje 1239. templare: ako na posjedima u Požeškoj i Dubičkoj županiji bude pronađena zlatna ili srebrna ruda, treba da predaju njemu i njegovim nasljednicima desetinu prihoda od zlata i srebra.³ Vladaru su pripadala i ošasna dobra, dio sudskih globa (judicia), vojščina (exercitalia) te

¹ N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku (dalje: Klaić, Povijest), Zagreb 1976, 255; M. Kostrenčić, Nacrtr hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb 1956, 219; L. Margetić — M. Apostolova Maršavelska, Hrvatsko srednjovjekovno pravo, Zagreb 1990, 37, 38.

² Ako nalaz zlata presahne, taj se dio vraća vlasniku (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae — dalje CD, IV, Zagreb 1906, 49).

³ CD IV, 80, 81. Spomenute zemlje su Licenissa i Nessicha (na i. mj.).

dio od crkvene desetine kao naknada za ubiranje koje su obavljali njegovi pristavi.

Na osnovi vladarskih, hercegških i banskih povelja hospiti nekih privilegiranih naselja na području Slavonije plaćali su daću u korist kralja, kraljice, hercega i bana⁴ zvanu *liberi denarii*,⁵ *terragium*, *collecta*, *martinščina*,⁶ *cenzus* koju su slobodnjaci plaćali kralju za zaštitu svoje slobode. Samo hospiti Varaždina plaćali su godišnje na blagdan Sv. Martina županu kastruma od dvornog mjesta (kurije) 12 denara, hospiti Petrinje, Samobora, Jastrebarskog i Perne⁷ godišnju kolektu u iznosu od 100 pensa i 30 pensa tržne pristojbe,⁸ a hospiti Petrinje plaćaju i 100 pensa za darovanu zemlju Kneževu.⁹ Po darovnici hercega Kolomana iz 1231. hospiti Vukovara plaćaju mu od porte pola fertona,¹⁰ prema njegovoj povelji iz 1234. hospiti Virovitice plaćaju 20 denara od porte. Međutim, novom poveljom iz 1248. žena Bele IV kraljica Marija znatno povećava hospitiima tu daću u svoju korist, i to paušalno na 40 maraka. Koncem stoljeća daća je ponovno smanjena, jer Elizabeta, majka kralja Ladislava daruje 1290. dominikancima daću od 20 denara koju su navedeni hospiti plaćali od porte »*ratione terragii nostri*«. ¹¹ God. 1269. Bela, herceg čitave Slavonije, Dalmacije i Hrvatske podjeljuje hospitiima varoši »*de Sancto Ambrosio*« iste slobode koje uživa Virovitica s time

⁴ Prema povelji Andrije II Varaždinci su plaćali daću na blagdan Sv. Martina. Povelju su potvrdili mladi kralj Bela i Stjepan V (CD III, Zagreb 1905, 89, 186, 187; CD V, Zagreb 1907, 630).

⁵ Nakon što je od tog prihoda crkva dobila desetinu, kralj uzima dvije trećine, a župan jednu (Klaić, *Povijest* 257).

⁶ Za martinščinu vidi Z. Herkov, *Građa za financijskopравни rječnik feudalne epohe Hrvatske II*, Zagreb 1956, 127.

⁷ Andrija II podijelio je 1209. povelju hospitiima Varaždina zbog velikih zasluga koje su mu iskazali »*dum in Khene detineremur in carcere*« (CD III, 89; N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990, 259). Kada je kralj Bela potvrdio privilegije Varaždinu koje im je podijelio njegov brat Koloman 1242, oni su godišnju daću plaćali vladaru, a novopridošli tri godine nisu plaćali ništa (CD IV, 166, 167). Hospiti Perne su prema darovnici Bele mladoga kralja iz 1225. sedam godina bili oprosteni od svih podavanja, a zatim su mu plaćali godišnju pristojbu i 2/3 tržne pristojbe (CD III, 252; H. Sirotković-L. Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988, 57, 58).

⁸ CD IV, 164—166; CD V, Zagreb 1907, 51. Hospiti iz Jastrebarskog zamolili su vladara da im podijeli iste slobode koje uživaju hospiti Petrinje i Samobora (na i. mj.). Petrinja plaća kolektu Kolomanu, a Samobor i Jastrebarsko plaćaju Beli kolektu i čitavu tržnu pristojbu (CD IV, 124; CD III, 165; CD V, 51).

⁹ Darovnicu potvrđuje Bela 1242, Stjepan 1271. i Ladislav 1274. godine (CD IV, 157, 158; CD V, 607, 608; CD VI, Zagreb 1908, 100).

¹⁰ CD III, 346, 347; Kolomanovu darovnicu potvrđuje 1244. Bela IV, a očevu potvrdu i mladi kralj Stjepan 1263. god. (CD IV, 227; CD V, 280). Po Kolomanovoj povelji Virovitici hospiti mu plaćaju »*quatuor pondera cum statera loci*« od svake porte, pa i u slučaju ako u jednom dvornom mjestu »*plurime sint posite mansiones*« (CD III, 423).

¹¹ God. 1248. kraljica Marija ističe da hospiti plaćaju daću u ime cenzusa njezinu povjereniku na blagdan Sv. Mihajla (CD IV, 374; CD VI, 694; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985, 121).

da će mu na blagdan Sv. Stjepana hospiti platiti paušalno 34 marke, a ako do tog termina ne namire dužni iznos, morat će platiti dvostruko.¹²

Stjepan, ban čitave Slavonije osniva 1252. slobodnu varoš u Križu »na korist i čast gospodina kralja« i hospitema podjeljuje iste povlastice koje uživaju građani zagrebačkoga Gradeca i Novog Zagreba. Oni plaćaju banu 40 denara po vratima,¹³ već sljedeće godine njihovu darovnicu potvrđuje kralj Bela IV,¹⁴ a 1269. očevu darovnicu potvrđuje herceg Bela.¹⁵ No najveće povlastice i najveća opterećenja Bela IV daje zagrebačkom Gradecu Zlatnom bulom iz 1242. godine. Doduše, prema toj darovnici Gradec nije trebao plaćati novčanu daću, ali su hospiti bili dužni dati za opskrbu kralja i njegove pratnje 12 volova, tisuću kruhova i četiri bačve vina, hercegu kraljevskoga roda polovinu od toga, a banu na početku banovanja 1 vola, 100 kruhova i bačvu vina. Osim toga građani su morali poslati deset dobro naoružanih vojnika ako vladar povede vojsku »u primorje, Kranjsku ili Austriju«.¹⁶ Iako su stanovnici Gradeca bili oslobođeni od svih dužnosti pet godina, jer su prema vlastitoj obavezi trebali utvrditi svoje naselje, a to je bilo i veliko novčano opterećenje, čini se da nakon toga roka nisu mogli udovoljavati navedenim obavezama, pa im kralj 1258. određuje da banu plaćaju na Martinj u ime godišnjeg cenzusa samo 200 pensa. Tri godine kasnije kraljica Marija, koja je uređivala prilike u Slavoniji, oprašta građanima tu daću, jer je njihov kastrum podignut i osnovan, ističe ona u povelji »ad communem utilitatem tocius regni, nec non ad tutelam confinii...«.¹⁷ No kraljičinu darežljivost Bela nije odobrio. U novoj povelji izdanoj Gradecu 23. XI. 1266.

¹² CD V, 516, 517. U povelji je istaknuto da hospiti svake godine »ratione marturinarum, pro quibus antea decem marcas se solvissent asserebant, triginta et quatuor marcas solvent nobis...« (na i. mj.).

¹³ CD IV, 489, 490. Ban Stjepan oslobodio je hospite u Križu obaveza prema križevačkom županu. Tri godine su bili oslobođeni od plaćanja kolekte i tržne pristojbe, a zatim su kolektu plaćali banu kao i 2/3 tržne pristojbe. Darovnica je učinjena u suglasnosti s kraljem Belom koji je taj privilegij potvrdio, a isto je učinio i njegov sin Bela. Ovom darovnicom kralj je osigurao prihod vjernom Stjepanu, banu čitave Slavonije (na i. mj.).

¹⁴ CD IV, 538.

¹⁵ CD V, 513.

¹⁶ I. Kampuš, s. v. Zagreb, Enciklopedija Jugoslavije 8, 1971.

¹⁷ Govoreći o zagrebačkom Gradecu N. Klaić tvrdi da se »Zagrebačka utvrda ili castrum nalazila u jugoistočnom dijelu gradečkoga brda« (Klaić, Povijest Hrvata, bilj. 71, str. 263). No utvrđeno naselje naziva se već 1257. »castrum Grech« za koji 1261. kraljica Marija naglašava da je »de novo sit constructum et erectum«. Da se radi o novoizgrađenom kastrumu, ističe i Bela IV 1267. navodeći da hospiti borave »in novo castro nostro per eos in monte Grech constructo«. Da hospiti na Gradecu žive u utvrđenom naselju, potvrđuje i povelja iz 1266. god. Utvrdi Zagreb, dakle, ne možemo tražiti na brdu Gradecu, jer se tamo nalazi samo utvrda Grech, to jest čitavo utvrđeno naselje. Arpadovići su darivali neke zemlje koje su pripadale utvrdi Zagreb. Tako je 1275. kralj Ladislav IV poklonio građanima Gradeca zemlju Kobilu oslobođenu od jurisdikcije i od svih službi utvrdi Zagreb /Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae (dalje: MCZ) I, Zagreb 1889, 21, 26, 32, 43, 44, 52—55, 60, 61, 74. 76/. Vidi također: Margetić — Maršavelska, Hrvatsko srednjovjekovno pravo 69, 70.

ponavljaju se odredbe iz Zlatne bule osim svih davanja i vojnih obaveza nabrajenih u povelji iz 1242. godine. Međutim, određena je novčana daća u iznosu od 40 maraka koju će građani plaćati njegovu sinu hercegu Beli svake godine »in die strenarum«,¹⁸ a tu novu povelju na molbu predstavnika Gradeca potvrđivat će ostali ugarsko-hrvatski kraljevi i nasljednici Arpadovića.¹⁹

I u ostalim slavonskim varošima hospiti su bili opterećeni descenzusom. Prema darovnici iz 1209. Varaždin je svakom novom županu morao dati za descenzus 20 kablova vina, 100 kruhova i vola.²⁰ Građani su davali banu u ime zalaza kuće, a ban je ostalo bio dužan platiti.²¹ Međutim, hospiti iz Virovitice prema povelji iz 1234. samo jednodnevno pogošćuju bana,²² a u darovnici iz 1248. kraljica Marija im određuje veliku daću u hrani koju su joj oni bili dužni dati godišnje.²³ Descenzus Perne nije bio težak, jer su banu ustupili samo kuće, a ostalo je morao platiti. Hospiti varoši Sv. Ambrozija dobili su, kao što je rečeno, iste povlastice kao i Virovitica, ali u darovnici descenzus nije spomenut, a niti u povelji za hospite u Križevcima.²⁴

Nakon Kolomanova osvajanja Slavonije kao redovni i osnovni porez na zemlju plaćala se marturina ili kunovina.²⁵ Za Kolomanova vladanja marturina u Slavoniji iznosila je 12 denara od kmetskog selišta i taj je iznos postepeno rastao sve do vremena Andrije II²⁶ kada je kunovina na nekim posjedima snižena na 12 denara od selišta.²⁷ Međutim, iz povelje koju je Andrija

¹⁸ CD V, 401. U povelji iz 1258. kralj Bela navodi kako su se hospiti iz Gradeca tužili da su opterećeni »solutione censuum« pa nalaže banu Stjepanu da njihov dug smanji i da plaćaju samo godišnje 200 pensa. U povelji iz 1266. u kojoj su preuzete brojne odredbe iz Zlatne bule građani su oslobođeni svih daća i kolekta i ostalih službi, a nisu bili dužni sudjelovati u vojsci hercega Bele ni kraljevoj. Kao jedinu obavezu plaćali su godišnju daću hercegu Beli (CD V, 401—405).

¹⁹ I. K a m p u š, Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od XIV. do XVI. stoljeća. Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 5, Zagreb 1963, 20, 22.

²⁰ CD III, 89.

²¹ CD IV, 164—166.

²² CD III, 422, 423. Izričito je navedeno da nisu dužni davati »victualia bani que zaluzina vocantur« (na i. mj.); Margetić — Maršavelska, Hrvatsko srednjovjekovno pravo, 50, 51.

²³ CD IV, 374.

²⁴ CD III, 252; CD V, 516, 517; CD IV, 489, 490; Margetić — Maršavelska, n. dj., 33, 79.

²⁵ U XIII. i XIV. st. marturina se hrvatski naziva banov sulj (Herkov, Građa II, 128), a u Andrijinoj povelji »vulgo nest nuncupatur« (CD III, 349). Novčani iznos marturine obuhvaćao je nešto više od 60% godišnjega kmetskog novčanog zaduženja za korištenje zemljišta (Beuc, Povijest institucija, 111).

²⁶ Dok je Gorska županija bila u posjedu hercega Andrije, podložnici su od mansusa (selišta) plaćali 24 frizatika (CD III, 103); F. Šišić, Poviest Hrvata iz doma Arpadovića I (1102—1205), Zagreb 1944, 25, 26.

²⁷ Iako se po čl. 27. Andrijina dekreta iz 1222. »marturina juxta consuetudinem a Colomano rege inductam solvantur«, ipak je u ponovnoj potvrdi Zlatne bule iz 1231. po čl. XXXIII. određeno da se »pro singulis marturinibus quatuor pondera persolvantur«. Timon smatra da »pondera« nije posebna vrsta poreza, već oznaka novčane jedinice kojom se određivala zemljarina. (A. T i m o n, Ungarische Verfassung und Rechtsgeschichte, Berlin 1904, 265). U vrijeme vladanja Andrije II i Bele IV

podijelio za zasluge nekim svojim vjernima u banovini²⁸ vidi se da je marturina 1224. iznosila 42 frisatika, a vladar je odredio da plaćaju 12 frisatika od svakog mansusa svojih podanika kao u Kolomanovo vrijeme.²⁹ Povelja, dakle, govori u prilog tome da je Andrija iznimno odobravao smanjivanje marturine na 12 frisatika iako je u Zlatnoj buli iz 1222. godine odredio da se marturina plaća kao u Kolomanovo vrijeme. Polovicom 14. stoljeća kmetovi zagrebačke biskupije plaćaju 18 banskih denara a 1349. Zagrebački kapitol obavještava bana Nikolu Seća da se marturina od najstarijih vremena plaćala 12 denara po kuriji te da se umjesto lucrum camere ubire 7 denara, dakle ukupno 19 denara, zatim dva denara za ubirače marturine i jedan denar za čovjeka zagrebačkog biskupa koji je kao svjedok bio prisutan kod ubiranja.³⁰

Od ubranog iznosa marturine zagrebački biskup dobio je desetinu, kralju ili njegovu zamjeniku pripale su 2/3, a »dominus fundi« dobio je 1/3. Kao pobirači daće spominju se »collectores ili exactores marturinarum«, a njih su izabirali hercezi ili banovi.³¹

Među vladarskim prihodima navodi se god. 1173. tridesetina kao prihod kraljice sve do XVI. stoljeća. Međutim, u XII. i XIII. stoljeću nema izričite razlike između carine i ostalih daća na robu. Naime, carina se nije ubirala na granici, već na prilazima većim naseljima, trgovima i sajmištima, a tamo su se naplaćivale i ostale daće zajednički nazivane tributum.³² Bila je to naknada vladaru za ustupljeno pravo trgovanja koje je od razvitka državne vlasti bilo kraljevsko pravo. Hospiti Samobora i Jastrebarskog u

»pondus pro grosso accipi consuevisse«. U dokumentu iz 1255. je zabilježeno da »pondera« iznose 6 denara (Herkov, Građa I, 185), a u povelji hercega Bele iz 1269. pondus je vrijedio 5 banskih denara (M. G. Kovachich, Vestigia comitiorum apud Hungaros celebratorum, Budae 1790, 119). Vj. Klaić, Marturina slavonska daća u srednjem vijeku, Rad 157, 1904, 183, 184. God. 1213. 14 jobagiona na posjedima topuskog samostana plaćalo mu je godišnje tri pensa frizatika. Njihovu marturinu Andrija je poklonio samostanu, no na molbu opata kralj daje posebnu povlasticu jobagionima Gortui i Petru, sinu Murte da zadrže trećinu marturine, jer su služili opatu, njegovim prethodnicima i topuskoj crkvi. Istom poveljom Andrija je odredio da na trgu templara u Gorskoj županiji samostan uživa polovicu tributa »preter pisces et pecora et primum denarium« te da hospiti i kastrensi čitave Gorske županije plaćaju samostanu Sv. Marije u Topuskom marturinu kao što su njemu plaćali i da daju kabao žita i kabao zobi od blagdana Sv. Mihajla do Svih Svetih. Osim toga sakupljačima marturine koje šalje crkva morali su dati od mansusa dvije pogače, kabao zobi i jednu kokoš i sve svojim prijevozom dovesti do samostana. Samostan je, također, bio oslobođen od plaćanja zalaznine (CD III, 116, 117, 119).

²⁸ CD III, 241.

²⁹ CD III, 241, 466.

³⁰ »Ne aliquis ex regnicolis iniuste posset per exactores huiusmodi agruari« (CD XI, Zagreb 1913, 529). Prisutni biskupov pouzdanik štitio je u prvom redu biskupova prava kod ubiranja.

³¹ Popis posjedâ na kojima se ubirala marturina obavljao se od Miholja (29. rujna) do Svih svetih, a daća se ubirala na Martinje (11. studenog). Po Belinoj odredbi marturinu su ubirala dva kolektora, 12 pratilaca s 14 konja; svaka je općina u ime zalaznine davala 1 ovcu, 6 kokoši, 1 gusku, 4 kabla vina i 12 kabala krme (CD VI, 27).

XIII. st. paušalno plaćaju tržne pristojbe trideset pensa,³³ a hospitima iz Petrinje u iznosu daće od 130 pensa bila je uključena i tržna pristojba.³⁴ Dva dijela tržne pristojbe u Perni dobiva vladar, a u Križu ban.³⁵ Po Kolomanovoj darovnici samo je Virovitica bila oslobođena od plaćanja tržnih pristojba, a vjerojatno i varoš Sv. Ambrozija.³⁶ U povelji za zagrebački Gradec iz 1242, kao i onoj iz 1266. tržna pristojba nije spomenuta. Nju su na Gradecu ubirali kanonici Zagrebačkog kaptola, a od prihoda 2/3 ostajalo je njima, a 1/3 kralju. Svoju trećinu vladari su ustupali banu za uzdržavanje vojske, a god. 1292. Andrija III poklonio je Kaptolu i kraljevsku trećinu tog tributa (pijacovine). No još 1256. odobravajući Gradecu da drži godišnji sajam kralj Bela ga je u vrijeme sajma oslobodio od plaćanja tržne pristojbe.³⁷ Radi poticanja privrednog razvoja u tom novom naselju kralj je, također, uz pristanak svoje supruge god. 1267. oslobodio građane plaćanja svih tributa unutar granica kraljevstva na vodi ili na zemlji, kao i tridesetine.³⁸

Tridesetina se plaćala od trgovačke robe uvezene iz stranih zemalja, a poslije i od one robe koja se izvozila u inozemstvo. Varaždinci su plaćali samo carinu od robe koju su izvozili u Njemačku.³⁹ Tridesetnička postaja prema »Teutoniji« bila je u Samoboru, a od početka XIV. st. glavna tridesetnica nalazila se u Gradecu. Do početka XV. stoljeća razrez carine bio je različit, a tek otada ta se daća ubire u visini tridesetog dijela vrijednosti robe.

O visini prihoda koji je koncem XII. st. vladar ubirao iz Slavonije sačuvana je jedna dragocjena vijest. U povodu druge ženidbe kralja Bele III s Margaretom, sestrom francuskoga kralja Filipa Augusta u Pariz na kraljevski dvor poslan je oko 1175. dokument u kojem su opisani kraljevski prihodi koji su iznosili oko 241 tisuću maraka (45 tisuća kilograma srebra). Od tog je iznosa deset tisuća maraka ili 4,15% svih prihoda vladar dobivao od slavonskog hercega.⁴⁰ Oko 50% tih prihoda pritjecalo je od županija i kraljevskih posjeda, a 50% od kovnica, carina, rudnika i poreza od kraljevskih hospita.

³² Andrija II dao je cistercitema neke posjede u Gorskoj županiji koje je on uživao još kao herceg. Cisterciti su prilikom prodaje svoje robe ili kupovanja tuđe bili oslobođeni plaćanja tributa »tam in exitu et introitu portarum« unutar granica Ugarskoga Kraljevstva (CD III, 106). Da je tribut tržna pristojba, potvrđuje i Belina darovnica hospitima Perne iz 1225. koji su sedam godina od dobivanja privilegija bili oslobođeni plaćanja te daće (CD III, 252).

³³ CD IV, 164–166; CD V, 51, Margetić — Maršavelska, Hrvatsko srednjovjekovno pravo, 61–63.

³⁴ To potvrđuje darovnica Samoboru koja je zapravo prepisana petrinjska isprava (CD IV, 123).

³⁵ CD III, 252; CD IV, 489; Margetić — Maršavelska, n. dj., 74–76.

³⁶ CD III, 423; CD V, 516, 517.

³⁷ Zbor ubiranja tržne pristojbe dolazi do sukoba između stanovnika Gradeca i Kaptola (vidi opširnije I. Kampuš - L. Karman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1990; MCZ I, 26).

³⁸ Građani su se potužili vladaru da zbog različitih tributa »cum suis mercimoniis processum non possent habere aliqualem« (CD V, 424).

³⁹ Prema Andrijinoj povelji plaćali su 3 denara od konja, dva denara od dva goveda, jedan denar od tri svinje, a »in portu Drave« od svakih kola jedan denar (CD III, 89).

Nakon smrti Bele III dinastičke borbe su pospješile usitnjavanje krajevskih domena i zemalja koje su pripadale kastrumima. Vladarski prihodi znatno su smanjeni za vladanja Andrije II. U povelji izdanoj templarima kralj zabranjuje banu i svim ostalima da na njihovim posjedima i od njihovih ljudi ubiru »descensum, vel aliquot tributum vel collectam vel liberos denarios sive marturinas vel denarios ponderis, vel exactionem aliquam sive aliquod onus cuiuscunque publice funcionis«. Ova povelja očito govori i o tome koje se javne daće plaćaju u vrijeme Andrije II.⁴⁰ Nadalje, topuskoj cistercijskoj opatiji vladar je darovao 1211. u Gorskom komitatu »in dotem« sva prava koja je uživao još kao herceg u Slavoniji.⁴¹ I u drugim poveljama potvrđuje i proširuje njihove povlastice.⁴² Još 1207. Andrija je ivanovcima darovao sedam sela za spas duša svoje i svojih predaka i oslobodio ih od plaćanja tributa i za stvari i za vinograde, a 1223. darovao je križarima zemlju koja je pripadala Križevačkoj županiji.⁴³

Značajne povlastice Andrija II je podijelio zagrebačkoj crkvi. Naime, već je 1199. kralj Emerik odredio da nijedan ban ne smije uznemiravati podložnike zagrebačke crkve ubiranjem descenzusa i marturine, jer sve to pripada biskupu. God. 1201. Emerik poklanja zagrebačkom biskupu Dominiku desetinu od marturine koju dobiva vladar ili od drugih prihoda koji se daju umjesto marturine, a i od svinja koje se skupljaju na području zagrebačke biskupije.⁴⁴ Kralj Andrija II znatno je proširio ove povlastice.⁴⁵ U povelji iz-

⁴⁰ CD II, Zagreb 1904, 134. Šišić smatra da je prihod potjecao od čitave Slavonije, to jest od Zagrebačke, Varaždinske, Križevačke, Dubičke, Sanske i Vrbasko-županije (Šišić, *Poviest*, 122, bilj. 72). Dabinović smatra da je Slavoniji na istoku pripadala Požega i Vukovo, a južno od Save obuhvaćala je županiju Dubičku, Vrbasku, Sansku i Glašku (A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, 209, 210). Vidi i Beuc, *Povijest institucija*, 13. H. Širotković-L. Margetić tvrde da je 1273. Slavonija obuhvaćala samo Zagrebačku i Križevačku županiju. *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988, 60.

^{40a} Marturina i descensus ubirali su se svake godine, vjerojatno i tribut od vinograda, a on se naplaćivao na trgovima i sajmovima (na trgu templara u Gorskoj županiji), kao i prilikom kupnje i prodaje različite robe. Vrijeme ubiranja ostalih daća ne može se utvrditi. Andrija je u toj povelji templarima potvrdio sve njihove posjede koje su dobili od njegovih prethodnika i darovao im je posjed Sv. Martina za spas svoje duše »et pro remedio antecessorum nostrorum« (CD III, 84—89).

⁴¹ Iz spomenute povelje Andrija je izuzeo templarske posjede i »sex generationum cum tenentis earum«. Odredio je, također, da ljudi iz trgovišta Toplice osim marturine daju bačvu vina i voća te svaka kuća tri puta godišnje pogaču (CD III, 103, 104).

⁴² CD III, 54, 55, 116, 118, 119, 122—124. Vidi i bilješku 27.

⁴³ CD III, 232, 233.

⁴⁴ CD II, 339; CD III, 42. Na molbu biskupa Dominika Emerik je sve zemlje i predije »que monasterio Zagrabiensi deuota contulit antiquitas« dao po kanoniku Tomi »collustrari et sub generali collectione regia munire decrevimus auctoritate« (CD III, 7—12). On je, također, oslobodio zemlju crkve Sv. Mihaela između Mure i Drave od plaćanja marturine (CD III, 35).

⁴⁵ Još kao hrvatski herceg Andrija je 1201. poklonio zagrebačkom biskupu Dominiku savski otok Kegenik (CD III, 6).

danoj prije 23. VIII. 1217. vladar je odredio da novčari ne smiju doći na bilo koji trg zagrebačkog biskupa »causa exercende monete«, a ako ih službenici biskupa nađu, mogu ih četrdeset dana zadržati u zatvoru uz gubitak svih stvari koje imaju uza se. Značajnija je odredba da ni ban ni feudanci nemaju pravo na biskupskim posjedima na descenzus, marturinu ili bilo kakvu daću, a da se desetina svih marturina i daća na području zagrebačke biskupije isplaćuje biskupu.⁴⁶

Osim crkvenih ustanova Andrija je obilno nagrađivao zaslužne pojedince. God. 1214. za vjernost i iskazane usluge darovao je zagrebačkom dekanu Baranu Čulinec pokraj njegova predija Šepnice, posjed dvojice braće kastrensa Zagrebačke županije te kraljevski dio marturine sa sto selišta i oprost od descenzusa. Još kao hrvatski herceg potvrdio je 1202. povelju svoga oca koji je poklonio Baranu zemlju tvrđavskog službenika Kajana. Vratislavu i njegovoj braći vratio je 1209. sve njihove posjede koje su izgubili ratujući kao njegove pristaše protiv Emerika i oslobodio ih descenzusa banu ili županu.⁴⁷ Godine 1221. Andrija je vratio banu Ohuzu zemlju Kamešnicu pod Kalnikom koju je njegov otac oduzeo od banova oca i dao zagrebačkoj crkvi, i to pod istim uvjetima pod kojima je tu zemlju uživala crkva, to jest da stanovnici nisu dužni plaćati marturinu ni ostale postojeće daće ni one koje bi bile uvedene ni daću u hrani. Umjesto oduzete zemlje Kamešnice kralj je poklonio zagrebačkoj crkvi od zemalja zagrebačkog kastruma posjede Rodoš, Viduše, Kupnik i Braten oslobodivši stanovnike od plaćanja banovini ili podbanu marturine, descenzusa i ostalih ubiranja ili onih koja bi možda bila u banovini uvedena s time da ih plaćaju samo crkvi.⁴⁸ Kralj je, također, bogato darivao Tomu Makarjeva za zasluge iskazane u vrijeme sukoba s bratom Emerikom poklonivši mu brojne posjede, kao i zemlju sa šumom »que fuit piscatorum de Zagrabia«. Potvrdio je i međe svih njegovih nasljednih posjeda, kao i prihod od marturine iz Moslavine koji je još kralj Bela III za zasluge ustupio njegovu djedu.⁴⁹ Takvom svojom politikom Andrija je smanjio postojeće prihode, ali je u izvanrednim prilikama tražio nove mogućnosti da popuni praznu blagajnu.

U nestašici novca i u želji da brzo dođe do gotovog novca Andrija II je raspisivao izvanredne poreze, a židovskim i muslimanskim veletrgovcima je dao u zakup carine, poreze, kovnicu i rudnike, pa su oni od stanovništva

⁴⁶ Solarima na rijeci Marošu nalaže se da Zagrebačkom kaptolu svake godine prije blagdana Sv. Stjepana dostave na svoj trošak soli u vrijednosti pedeset maraka (CD III, 146, 147).

⁴⁷ CD III, 91—95.

⁴⁸ CD III, 199—201. U spomenutoj povelji Andrija naglašava da oslobađa podanike bana Ohuza i zagrebačku crkvu od poreza koji bi možda bio uveden u banatu. Nije poznato o kakvim se sve porezima radi, a vjerojatno je bilo poreza koji su se uvodili samo u banovini. Jedna od tih daća bila je i vojna taksa. Na saboru 1278. godine tvrđavni jobagioni Zagrebačkog kastruma su utvrdili da ban ne može njihove podložnike opteretiti tim davanjem osim ako ova daća »emergerentur per regnum supradictim«.

⁴⁹ CD III, 347—350.

utjerivali predajmljenu zakupninu s kamatima.⁵⁰ Na otvoreni ustanak podigli su se servijenti i tvrđavski jobagioni pa je kralj bio prisiljen 1222. izdati Zlatnu bulu i uz ostalo osloboditi servijente od svih poreza i od descenzusa.⁵¹ Vladar je prihvatio i njihov zahtjev da servijenta mogu naslijediti i bliži rođaci, a njegovo imanje će pripasti kralju ako ne bude imao baš nikakva rođa.⁵² Zbog ponovnog namještanja muslimanskih i židovskih zakupaca⁵³ i ograničavanja crkvenog monopola soli Andrija je na početku 1232. bio kažnjen izopćenjem i prisiljen da u dogovoru s papinskim legatom ispuni crkvene zahtjeve.⁵⁴

Da bi ponovno došao do izgubljenih prihoda, njegov nasljednik Bela IV odredio je komisiju koja je trebala ispitati sve darovnice kraljeva Emerika i Andrije o darovanim posjedima i vratiti u Slavoniji otuđene zemlje kastruma i kraljevskih domena.⁵⁵ Međutim, uspjeh je izostao, zatrovali su se odnosi između kralja i većine vladajuće klase, a to je urodilo kobnim posljedicama u vrijeme tatarske provale. Teški poraz koji je Bela doživio na bojnopolju bio je i kraj predviđenih reformi.

Oduzimanjem posjeda od feudalaca u razdoblju prije tatarske provale Bela i njegov brat Koloman htjeli su oslabiti moć nekih osamostaljenih magnata koji su bili obilno nagrađivani u vrijeme Emerika i Andrije.⁵⁶ Naime, nakon odlaska Tatara u strahu od njihove ponovne provale Bela IV je nastojao reorganizirati obranu zemlje te je podijelio istaknutim feudalcima nove darovnice pod uvjetom da sagrade tvrđave, a to je ojačalo njihovu privrednu i vojničku snagu. Različitim povlasticama vladar je poticao razvitak gradova u zemlji, a brojnim darovnicama je omogućio i napredak zagrebačkom Gradecu, najznačajnijem privrednom središtu u Slavoniji. Privremeno je zauzeo

⁵⁰ U nestašici novca jer je obilnim darovanjem osobito crkvenih feudalaca znatno smanjio svoje prihode, uoči polaska u križarski rat Andrija raspisuje izvanredni porez u novcu od kojeg nikoga ne oslobađa. Međutim, pod pritiskom servijenata i crkvenih krugova obećava da ga na njihovim posjedima neće ubirati (CD III, 461, Klaić, Povijest 310, 311; Die Geschichte Ungarns, Budapest 1971, 51).

⁵¹ Zlatna bula, čl. 3 (CD III, 461). Kada je kralj vodio vojsku izvan zemlje, servijenti nisu trebali ići ili su išli na njegov trošak, a nakon povratka nije smio ubirati iudicium exercitus (čl. 7; Dabinić, Hrvatska državna i pravna povijest 192, 193; Thomas von Bogyay, Grundzüge der Geschichte Ungarns, Bd. 10, Darmstadt 1967, 58; Ferenz Eckhart, Introduction à l'histoire hongroise, Paris 1928, 30).

⁵² Čl. 4 (CD III, 462).

⁵³ Po čl. 24. muslimani i židovi nisu mogli biti zakupnici carina, rudnika i kovnica (CD III, 465).

⁵⁴ Die Geschichte, 53. Herceg Koloman je 1233. potvrdio da će poštivati ugovor svoga oca Andrije s papinim legatom (CD III, 385).

⁵⁵ CD IV, 515.

⁵⁶ I tu je bilo iznimaka, jer je Bela IV 23. IX. 1241. potvrdio vodičkim knezovima povlastice kralja Emerika. Na njihovim posjedima nisu smjeli službenici hercega ni bana ubirati marturinu, nisu uživali descenzus niti su mogli sazivati opći sabor (CD IV, 136). A još 1231. Bela IV je u suglasnosti s bratom Kolomanom potvrdio očevu darovnicu bivšem banu Tomi, sinu župana Makarajeva (CD III, 350—351; Eckhart, Introduction 30; Bogyay, Grundzüge, 59—65; Emile T e r s e, Histoire de la Hongrie, Paris 1955, 18).

Štajersku, a kraće vrijeme i Galiciju. Ratovao je i s Fridrihom Babenbergovcem i vratio tri ugarske županije koje je Fridrih zauzeo iskoristivši kraljevu slabost. Da bi proveo svoje planove Bela i Koloman trebali su, također, brojne posjede za nagrađivanje svojih pristaša. Bela je potvrđivao bratove darovnice, a za vrijeme svoje dugotrajne vladavine sam je obilno darivao plemstvo pravom ubiranja čitave marturine i ostalih daća, poklanjao im posjede i zemlje izuzete iz vlasništva kastruma, kao i ošasne koji su pripali vladaru.⁵⁷ Razlozi darivanja bili su različiti. God. 1225. kralj Bela IV poklanja topuskoj opatiji kunovinu u iznosu od 20 maraka za spas duša majke Gertrude i svojih djedova,⁵⁸ svoj posjed Orešje daruje zbog usluga Stjepanu i Henrihu, sinovima Zovka,⁵⁹ zbog zasluga vraća posjed Zdence Kerečenovim sinovima, iste godine daruje neke druge plemiće, a 1260. nagrađuje posjedom Perčina uglednoga građanina Gradeca, jer mu je donosio dragocjenu robu iz Venecije, a deset godina kasnije darovao mu je zbog zasluga neku zemlju kastruma Rovišća,⁶⁰ Simonu, sinu Salamonovu daruje 1264. posjed Prodavić,⁶¹ a potvrđuje i posjede plemićima de Chor oslobođene od marturine, banskog descenzusa i ostalih daća.⁶² Za zasluge je Pribiće oslobodio podložnosti kastruma Podgorje,⁶³ Dioniziju banu i hercegu Slavonije te je njegovim nasljednicima darovao 1244. posjede u Srijemskoj i Križevačkoj županiji s marturinom

⁵⁷ Iz specijalne milosti Bela IV je 1264. dopustio magistru Tiburciju koji nije imao djece da osim križarima može svoje posjede i stvari ostaviti kome želi (CD V, 318).

⁵⁸ Marturinu plaćaju »sex generationum comitatus de Gora« (CD III, 250, 251).

⁵⁹ CD III, 249. Za velike zasluge Bela IV daruje varaždinskom županu Mihajlu posjede Lopor, Veliku, Klenovnik i Zlogonje koji su zbog brojnih zločina oduzeti od Pučine (CD IV, 245—247). Iste godine potvrdio je privilegij Vukovaru koji mu je podijelio Koloman (CD IV, 227, 228).

⁶⁰ CD IV, 248—249; 241—242; Kraljev dug Perčinu iznosio je 120 maraka (CD V, 535; 185).

⁶¹ CD V, 294, 295. God. 1262. Bela IV je darovao Ivanu, sinu Ivana posjed Batinu u Zagorju, a 1263. u sporu magistra Mihajla s nasljednicima Ratha iz Garića potvrdio je zemlju u Gariću koju je poklonio Mihajlu. Kada je 1266. Mihajlo prodao tu zemlju Pankraciju i Pavlu, sinovima Paske, vladar vraća Mihajlu dogovorenu isplatu za posjed i poklanja ga Paskinim sinovima »sub forma eiusdem servicii, quod dictus magister Michael impendebat...«. Dakle Mihajlo je dobio posjed kao nagradu za službu koju je obavljao. Kada je prodajom tog posjeda prestala ta služba, Bela IV je novčanom oštetom preuzeo posjed i pod istim uvjetima pod kojima ga je ranije uživao Mihajlo poklonio ga je Paskinim sinovima (CD IV, 259, 372, 373). Također je privolom svoga sina hercega Bele poklonio magistru Tomi, Ivanu i braći posjed Boloska, vlasništvo podložnika kalničkog kastruma (CD IV, 330—331).

Bela je 1244. potvrdio Janku, sinu Izakovu i njegovim nasljednicima posjed Slanje i Vrbovec u Slavoniji izuzet iz vlasništva križevačkog kastruma kojim ga je Koloman nagradio zbog vjerne službe koju je nakon Kolomanove smrti pružao Beli i njegovoj ženi (CD IV, 224).

⁶² CD IV, 250.

⁶³ Oni su se potužili da su ih raniji župani »in iobagiones castri traxissent« i zatražili od kralja da im vrati raniju slobodu (CD IV, 258).

i svim prihodima,⁶⁴ a Demetriju i sinu Aleksandru, također za zasluge poklonio je 1246. posjede u Baranjskoj i Vukovarskoj županiji oslobođene svih podavanja, ranije u vlasništvu tih kastruma.⁶⁵ Za stečene zasluge u vrijeme provala Tatara vladar dopušta 1247. Farkašu, sinu Tome od Zagorja da sagradi kastrum koji je počeo graditi, a Ivanu Jarosavljeviću darovao je brdo Lipovec da sagradi kastrum, a usto i zemlju za održavanje nove utvrde.⁶⁶

One koji su se istaknuli u borbi s Tatarima i u drugim sukobima ili su mu služili u primorskim krajevima nakon bijega pred Tatarima, Bela IV je, također, nagrađivao posjedima. Županu Ernestu i njegovim nasljednicima, zbog junaštva u borbi s Tatarima i u ratovima u Austriji, darovao je 1251. četiri sela u Varaždinskoj županiji, zbog hrabrosti u borbi s Tatarima i usluga u primorskim krajevima kralj je iste godine s više posjeda nagradio slavonskoga bana Stjepana,⁶⁷ a zbog junaštva u sukobu s Tatarima darovao je zemlju Vrych⁶⁸ sinu bana Jakova. No prilikom svih tih poklona vladar je i nadalje zadržao prihode koji su mu iz tih posjeda pripadali.

Kralj Bela IV nije zaboravio ni usluge svoje supruge Marije. Za pokriće novčanih izdataka koje je kraljica potrošila prilikom povlačenja pred Tatarima u Dalmaciji vladar joj je darovao »castrum de Possega«.⁶⁹ No i Marija je posjedima nagrađivala svoje plemiće. Naime, Bela IV je posjed Lobor oduzeo Pučini i darovao županu Mihajlu. U zamjenu za Lobor kraljica je 1259. poklonila posjed Dubovac njegovu sinu Čehu i naglasila da nije opozvana darovnica županu Mihajlu (koju je kralj učinio »sine causa racionabili«.⁷⁰ Uz privolu kralja i sina Bele, hercega Slavonije darovala je 1266. Miki i njegovim potomcima iz šire obitelji Hautpazman posjede Crkvenik i Radovanić u Požeškoj županiji.⁷¹

I u posljednjim godinama svoga vladanja Bela IV je poklanjao posjede. Naime, kralj je bio suočen i s pobunom sina Stjepana, pa je ponovno popuštao magnatima da bi osigurao njihovu podršku, a nižem plemstvu potvrdio je 1267. Zlatnu bulu i proširio je novim privilegijima. God. 1265. Bela je darovao magistru Tomi i Ivanu i njihovoj braći zemlju nekog Boloske kod Križevaca preko Drave koji je umro ne ostavivši sina,^{71a} knezu Ruhu je dao zemlju kas-

⁶⁴ CD IV, 229—234.

⁶⁵ CD IV, 307.

⁶⁶ CD IV, 316. Spomenuta zemlja izuzeta je iz posjeda okićkog kastruma (CD IV, 422). Kada su topuski opat i redovnici uz vladarevu dozvolu sagradili kulu i kuće za obranu na otoku Sv. Ladislava, Bela IV im je za uzdržavanje novoga kastruma darovao posjed Kralu (CD V, 156).

⁶⁷ CD IV, 463, 464, 469.

⁶⁸ CD V, 3.

⁶⁹ Papa Urban IV potvrdio je 21. XII. 1263. Belinu darovnicu (CD V, 276).

⁷⁰ CD V, 149.

⁷¹ CD V, 412.

^{71a} CD V, 435. Bogyay, Grundzüge, 70. Prva povelja izdana je 27. siječnja, a u drugoj izdanoj 25. svibnja uz pristanak Bele, hercega Slavonije i Hrvatske župan Križevačke županije molio je vladara taj posjed kao zemlju kalničkog kastruma, ali su magistar Toma i njegov brat predočivši raniju kraljevu darovnicu, dokazali

truma Garića veličine »sex aratorum«, a Jaku i Petru, sinu i nećaku kneza Junka poklonio je neke zemlje križevačkog kastruma. No kada je kralj 1267. zbog velikih očevih zasluga obdario posjedom Prođavić Tomu, sina župana Joakima i njegova brata ostrogonskog nadbiskupa Filipa, ranijeg zagrebačkog biskupa koji je uspješno sudjelovao u sporovima i sukobima između Bele i sina Stjepana, uz pristanak kraljice Marije i sina Bele oslobodio je sve njihove podanike plaćanja marturine, banskog zalaza i svih ostalih podavanja.⁷²

Iako nisu uspjele ranije Beline reforme, on je opet 1249. povjerio banu Stjepanu da vrati sve zemlje, koje su bile otuđene nakon smrti kralja Kolomana. Ban je vratio jobagionima zagrebačkog kastruma zemlje koje je prisvojio Ivan Jarosavljević.⁷³ Nikoli, sinu Hudislava vratio je posjed Sepnicu koji su oteli jobagioni zagrebačkog kastruma dok je Nikola bio mladoban,⁷⁴ a slično je postupio po kraljevoj zapovijedi 1255. vraćajući ljudima iz Rovišća otuđene posjede kastruma. Isti zadatak u Garešničkoj županiji bio je povjeren magistru Chaku.⁷⁵ Po nalogu vladara iz 1258. podložnici zagorskoga grada Belca vratili su Vratislavu i Noreti, u prisutnosti bana Stjepana, dva rala zemlje koja su im oteli nakon provale Tatara. Povjerivši banu Stjepanu, županu Chaku i nekim sucima da uređuju posjedovne odnose koji su nakon tatarskog odlaska bili narušeni samovoljom pojedinaca, vladar je nastojao osigurati i pritjecanje ugrabljenih prihoda. Na to upućuje, uz ostalo, slučaj Hala i drugih jobagiona zagrebačkog kastruma. Vraćajući im slobodu i zemlje

da je Bela tu zemlju poklonio njima, pa im je posjed ponovno potvrđen. Herceg Bela potvrdio je, također, 1268. Tomi i njegovoj braći očevu darovnicu (CD V, 330, 335, 336, 478, 479). Kralj Bela poklonio je 1267. magistru Tomi i bratu Ivanu zemlju Komor varaždinskog kastruma izuzetu iz jurisdikcije župana (CD V, 453).

⁷² CD V, 348, 411. Posjed Prođavić u vojvodstvu Slavonije pokraj Drave Bela IV je poklonio 1264. Simonu, zatim Corradusu de Trun i njegovu sinu koji ga je zbog nevjerstva izgubio. Podanike na posjedu vladar oslobađa ne samo od svih podavanja nego i od »cuiuslibet alterius publice funcionis«. Zanimljiva je Belina darovnica izdana 1253. Mergi i Močkonu koji zbog osobitih zasluga dobivaju neko pusto zemljište u Križevačkoj županiji. Njih i potomke vladar oslobađa vojne službe uz obavezno da plaćaju njemu i nasljednicima svake godine 40 denara, a umjesto marturine oko blagdana Sv. Mihajla Arkandela pola kabla žita i pola kabla zobi (CD IV, 537, 538).

⁷³ CD IV, 402, 403. Ban Stjepan je zajedno sa zagrebačkim biskupom Filipom radio na restituciji zemalja kastruma u Zagorju (CD IV, 371).

⁷⁴ CD IV, 517.

⁷⁵ CD IV, 596. Vraćajući neku šumu jobagionima ban ističe da »ex mandato domini nostri Bele... terras castro pertinentes reambulari per Slavoniam fecissemus« (CD IV, 616). Ban Stjepan je nastojao da jobagioni kastruma zadrže svoje ranije povlastice. Tako je on 1255. pred kraljem Belom potvrdio da Ugreša i njegova šira obitelj iz Dubičke županije nisu plaćali marturinu, ni sedam denara ni tribut na dubičkom trgu, a njihovi su podanici za marturinu plaćali deset denara, a za pondus šest denara. Vladar određuje da njihov župan »a nostra maiestate pro tempore fuerit inter ipsos« prima godišnje jedan descenzus. Oni i njihovi podanici morali su plaćati porez od svinja a kurijalni župan dva descenzusa (CD IV, 612, 613).

koje su zbog oskudice podvrgli templarima Bela IV ih je ponovno uvrstio u svoje porezne obveznike.^{75a}

Uz velikaše i crkvu postepeno se organizira i niže plemstvo, nova snaga feudalnog društva, koja uspijeva da županije u Slavoniji pretvori u svoje staleške zajednice. No Slavonija je kao hercegova zemlja uživala poseban i izuzetan položaj. Tamo je herceg Koloman posjedima nagrađivao svoje privrženike. Godine 1232. darovao je zemlju Konjsku Draganu i njegovu sinu, jobagionima kastruma Rovišće za vjernu službu »uz prolijevanje krvi« u vrijeme kada je hercegov brat Andrija⁷⁶ provalio u Slavoniju. Svome kancelaru i prepozitu Fili darovao je 1237. neke zemlje, a povelju je 1244. potvrdio Bela IV. Koloman je, također, poklonio Izakovu sinu Janku neke posjede križevačkog kastruma⁷⁷ zbog dugogodišnje vjerne službe,⁷⁸ a darujući 1240. za zasluge Dimitriju posjed Našice herceg ističe u povelji i pristanak kralja Bele te darovani posjed oslobađa od descenzusa i svih podavanja.⁷⁹ Koloman je templarima zaplijenio njihove posjede, ali im je sve vratio da izbjegne crkvenu kaznu i 8. srpnja 1231. sklopio mir koji je potvrdio papa Grgur IX. Tom se prilikom obvezao da od templara i njihovih podanika ni herceg ni ban ni župan ne smiju ubirati descenzus, marturinu, tribute ni ostala podavanja. Međutim, sukob oko nekih posjeda u Požeškoj i Dubičkoj županiji riješen je tek 1239. godine.⁸⁰ Provodeći odluku kralja Bele IV o vraćanju otuđenih zemalja herceg Koloman je bio vrlo obziran. Kada je 1237. preuzimao takve posjede od župana Abraama, on mu je potvrdio zemlju Pakrac.⁸¹

Zbog rana zadobivenih u odlučnom sukobu s Tatarima na Šaju herceg Koloman je ubrzo umro, a kralj Bela IV je tek 60-ih godina XIII. stoljeća povjerio herceštvo Slavonije svom mlađem sinu vojvodi Beli. Godine 1261. u Slavoniji se nalazi kraljica Marija »ad ordinandum et informandum totum statum ducatus« svoga najdražeg sina Bele, ali njezino vladanje nije dugo potrajalo. Već 1263. uz Belu, hercega čitave Slavonije spominju se najbliži njegovi dvorjanici kancelar Tobija Bogad, prepozit zagrebački i Ivančin, magistar peharnika. Iste godine na molbu kralja i hercega papa Urban IV prima pod svoju

^{75a} CD V, 109—112. Da ukloni samovoljne postupke nekih plemića nakon tatarskog odlaska, vladar je 1256. poslao različite suce »pro revocandis iuribus castri indebite occupatis« (CD V, 5, 6, 59, 71). Kralj je, također, vratio slobodu Halu i sinovima, Bodićevim jobagionima zagrebačkog kastruma. U povelji izdanoj 11. listopada 1257. Bela ističe da je poslije odlaska Tatara poslao magistra Chaka u Garešničku županiju da zemlje jobagiona kastruma koje su dosada držali »a terris castrencium reambularet« i da ih ostavi jobagionima kastruma te da označi nove granice pokraj starih »ne de cetero questio moveri possit aliquatenus de eisdem« (CD V, 71, 73—75).

⁷⁶ CD III, 369.

⁷⁷ CD IV, 42, 252—255.

⁷⁸ Bela IV je potvrdio Jankovu darovnicu, jer je poslije Kolomanove smrti služio njemu i njegovoj ženi (CD IV, 223, 224).

⁷⁹ »... seu a quibuslibet cunque debitis in regno Sclavonie emergentibus« (CD IV, 102—104).

⁸⁰ CD III, 340—342. Godine 1238. Bela je križarima potvrdio njihova dobra u Slavoniji (CD IV, 49).

⁸¹ CD IV, 40, 41.

zaštitu vojvodu Belu, njegovo herceštvo i sve posjede, a potvrđujući kastrum Požegu kao kraljev poklon ženi Mariji papa za to darovanje navodi i pristanak kraljevih sinova Stjepana i Bele. Do svoje smrti herceg Bela surađuje s ocem, daje i svoj pristanak prilikom darivanja istaknutih plemića, potvrđuje Belinu darovnicu o križevačkim povlasticama. Herceg, također, nagrađuje i svoje privrženike. On je 1269. za brojne službe poklonio Ivanu i Stjepanu iz šire obitelji Družma vilu Gorjan u Virovitičkoj županiji, ali je zadržao odgovarajuće prihode s tog posjeda. Bela daruje i ocu zemlju Vruz »koja pripada našem dukatu« kako ističe u povelji. God. 1266. kralj je odredio da stanovnici Gradeca plaćaju hercegu godišnji cenzus 40 maraka »in die strenarum«, a sam vojvoda je 1269. podijelivši privilegije hospitema Svetog Ambrozija znatno povećao godišnje plaćanje njihove marturine, davanje koje za varoši nije bilo uobičajeno. Herceg Bela je umro prije 1269. godine.⁸²

Ugarsko-hrvatski kraljevi kovali su svoj kraljevski novac u Ugarskoj, ali on nije kolao ni vrijedio na području Slavonije. Iz te se činjenice opravdano zaključuje da se kovanje novca na tom području smatralo posebnim vrhovničkim pravom hrvatskog kraljevstva. Slavonija je od XII. st. imala svoju kovnicu novca koji se javlja u doba hercega Andrije (1196–1204) i kuje u herceškoj kovnici, a od polovice XIII. st. u banskoj kovnici (camera banalis, officium monetaria banalis).⁸³ Kovnica se, vjerojatno, od 1260. nalazi na zagrebačkom Gradecu.⁸⁴ Novac poznat kao »denarius banalis«, »denarius usualis«,

⁸² CD V, 202. Od 1261. do 1267. Roland je ban čitave Slavonije (CD V, 205, 239, 245, 266, 315, 332, 390, 429), a 1269. ban čitave Slavonije je Henrih (CD V, 498). CD V, 243, 258, 277, 278, 513, 491, 489, 401; vidi bilj. 12; CD V, 401. U kraljevim poveljama od 21. i 22. prosinca 1269. herceg Bela se spominje kao pokojnik (CD V, 517, 518).

⁸³ Z. Herkov, Građa za financijskopравни rječnik feudalne epohe Hrvatske I, Zagreb 1956, 125. U svojoj povelji iz 1217. Andrija II ističe da ni on ni njegovi prethodnici nisu kovali novac »in regno banatus sive ducatus« pa ako se to dogodi za njegovih nasljednika, u što ne vjeruje, podanici biskupa i Zagrebačkog kaptola ne smiju se prisiljavati da kod prodaje ili kupnje daju takav novac (CD III, 148).

⁸⁴ Na osnovi povelje Andrije II iz 1217. Truhelka s pravom zaključuje da je i garantirao Kraljevini Slavoniji pravo kovanja novca (C. Truhelka, Slavonski banovci, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IX, Sarajevo 1897, 4). On smatra da je najstarija kovnica bila u Pakracu, gdje su se kovali denari, koje spominje listina iz 1256. Kovnica se zatim preselila u Zagreb, gdje je radila već oko 1260. godine, a u to vrijeme banski denari zovu se »denarii Zagrabienses«. U Zagrebu je ostala do polovine XIV. stoljeća, a onda se smjestila na Grič (Gradec), jer se 1344. ti novci spominju pod imenom »denarii grecenses« (Truhelka, Slavonski banovci, 25, 8, 9). Početak kovanja zagrebačkih denara Tkalčić stavlja u 1266. a daljnje podatke nalazimo u godinama 1268–1270, 1279, 1285, 1290 (MCZ I, 177).

Glavni Truhelkin argument o premještanju kovnice je naziv banovaca, koji se od 1344. nazivaju »denarii grechenses«. Međutim, već ranije imamo spomena o gradečkim denarima, pa to govori u prilog mišljenju da su se oni i prije 1344. kovali na Gradecu. Naime, »denarius grecensis« spominje se već i 1332. u jednom računu naplate papine desetine (Herkov, Građa I, 85). No kovnica je bila već i u XIII. st. na Gradecu. Truhelka tvrdi da je »comes camerae zagrabiensis« bio neki Prencholus koji se spominje u listini 1270. i da je »po svoj prilici istovjetan s onim Princholom ili Pernicholom« koji je 1266. bio gradski sudac na Gradecu (Truhelka, Sla-

»moneta Zagrabiensis«, »denarius Zagrabiensis«, »denarius Grecensis«, banski denar, nazvan, također, i slavonski banovac⁸⁵ kuje se za banova Rolanda,⁸⁶ Henrika Güsinga,⁸⁷ Joakima Pektra,⁸⁸ Stjepana Babonića,⁸⁹ Radoslava.⁹⁰ Banovac je kolao samo u srednjovjekovnoj Slavoniji, a s onu stranu Gvozda nema o njemu spomena ni u prometu ni u listinama.⁹¹

Izvor banskih prihoda bila je dobit Komore i nju čini pizeta koja je 1344. iznosila čak 46% te trgovački porez u iznosu od 6 denara godišnje od svakog trgovca. Kad bi zbog različitih razloga nekom trgovcu zabranili trgovati i

vonski banovci, 18). A to bi, također, bio dokaz da se kovnica nalazila na Gradecu. Kaštelan Medvedgrada župan Gyjan nanosio je štete Gradecu tražeći da općina uzdržava kraljevsku posadu u Medvedgradu. Andrija III obavijestio je građane Gradeca da je prihode kovnice povjerio Gyjanu. Zahtjeve upućene Gradecu možemo razumjeti uz pretpostavku da su građani imali prihod od kovnice. Vladar je povjerio kovnicu Gyjanu ne samo da ukloni štetu koja se nanosila Gradecu nego da se od tih prihoda hrani i posada u Medvedgradu (MCZ I, 73). Nakon toga su se normalizirali odnosi kaštelana i njegova brata Nikole s Gradecom (MCZ I, 74).

⁸⁵ Prije banovca u Hrvatskoj su kolali frizaški novci »denarii friscenses«. U dosad poznatim dokumentima »denarius Zagrabiensis« spominje se prvi put 1260. g. (CD VI, 17). Brojne podatke o spomenu zagrebačkih denara dao je i Herkov (Građa I, 87, 88). Njegovi listu nadopunjujem podacima gdje se spominje zagrebački denar: god. 1266. (Monumenta historica Turopolje I, Zagreb 1904, 21), zatim u godinama 1269, 1271. (Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis I, 134, 137, 140, 157, 237, 140, 149). Slažem se s Herkovom da u dosad objavljenim izvorima tokom druge polovine 14. st. nema više spomena o zagrebačkim denarima (Herkov, Građa I, 87, 88). Vidi, također, raspravu: I. Mirnik, Skupni nalazi slavonskih banovaca, Obol XX, sv. 34, Zagreb 1982, 14—18.

⁸⁶ I. Rengjeo, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien, Graz 1959, 20, 21.

⁸⁷ Na i. mj.

⁸⁸ Rengjeo, Corpus 21—23. Pektar, ban čitave Slavonije iz obitelji Gutkeled, njemačkog je porijekla s posjedima u Križevačkoj i Zagrebačkoj županiji sa sjedištem oko Koprivnice. Nakon neuspjela ustanka protiv Ladislava IV bio je 1274. zarobljen i lišen svih časti. Međutim, već iduće godine izmirio se s kraljicom i postao prvi kraljev savjetnik. On je nastojao da Ladislava pridobije za savez s Rudolfom Habsburškim protiv češkoga kralja Premisla Otakara II. Tim su se planovima pod vodstvom Gisingovaca oduprli brojni njegovi protivnici, a Pektar je poginuo 1277. u borbi protiv Stjepana Babonića (I. K a m p u š, J. Pektar, EJ VI, Zagreb 1975, 460).

⁸⁹ Stjepan III Babonić (Baboneg) pripada obitelji koja je imala veliku ulogu u Slavoniji u srednjem vijeku. Njihovi se posjedi prostiru između Save i Gvozda te kraljske međe i Vrbasu. Pomažu Karla Anžuvinskog u borbi za ugarsko-hrvatsko prijestolje (V. Klaić, Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I (1301—1382, Rad JA 142, Zagreb 1900; J. Š i d a k, Hrvatske zemlje do pojave Turaka, EJ IV, 1960, 46).

⁹⁰ Pretpostavlja se da se u njegovo vrijeme također kovao novac, ali se njegovi primjerci ne mogu identificirati.

⁹¹ Truhelka, Slavonski banovci, 8.

zaplijenili robu, dvije trećine njezine vrijednosti dobio je ban, a novčari trećinu. Kovnici je pritjecao prihod od zamjene novca. Novac se kovao svake godine od Martinja do svršetka godine. Posebni mjenjači donosili su ga na javne trgove i izlagali na posebnim tablama. Tri stara novca mijenjali su za dva nova.⁹² Kralj Bela IV ukinuo je svakogodišnju zamjenu, pa je tu daću pretvorio u stalnu pod nazivom »collecta septem denariorum«, određivši da sedam denara od selišta moraju plaćati svi oni koji daju kunovima. Komora je otada vodila brigu da u prometu bude dovoljno kovana novca.⁹³ Na čelu kovnice nalazio se »comes camerae« sa svojim činovnicima koji je radio po banovu nalogu i njemu bio osobno odgovoran. U pravilu, ban je slobodno raspolagao prihodima kovnice i izdavao povelje o oprostima od plaćanja dobiti.⁹⁴ Uz pristanak Sabora banovi daju u zakup komorsku dobit zajedno s kovnicom novca. Ali pokatkad vladar raspolaze tim prihodima, a o tome svjedoči povelja kralja Andrije III iz 1294. godine.⁹⁵

Već od 1245. godine uz Belu vlada njegov stariji sin Stjepan kao mladi kralj. Bio je imenovan gospodarom Štajerske i gospodarom Kumana. No nakon sukoba s ocem po nagodbi mu je dodijeljena Transilvanija kao nezavisnom vladaru, ali se stanje nije promijenilo, jer je Stjepan, kako ističe u jednoj povelji, dok je bio herceg u Transilvaniji pretrpio od oca teške progone.⁹⁶ Godine 1259. herceg potvrđuje zbog vjernosti magistru Haholdu neke zemlje koje je kupio još njegov otac.⁹⁷ U 1263. god. Stjepan potvrđuje Belinu darovnicu Vukovaru i daje pristanak na očev poklon kraljici Mariji.⁹⁸ Za zasluge je iste godine darovao Mihajlu, sinu Mihajlovu i njegovim nasljednicima selo Boroth koje je pripadalo jobagionima vukovarskog kastruma, a sljedeće godine županu Hazošu posjed Nasvod također u Vukovarskoj županiji.⁹⁹

Naslijedivši Belu IV, Stjepan je zaratio zbog Babenberške baštine s češkim kraljem Otakarom II, a taj je sukob završio *statusom quo*.¹⁰⁰ Kralj Stjepan je 1270. potvrdio darovnicu hercega Bele Zagrebačkom kaptolu za posjed

⁹² Herkov, Građa, I, 187.

⁹³ Kod redovnog mijenjanja novca čisti je prihod bio to veći ako je novi novac bio manje vrijedan od staroga i ako se pri zamjeni davalo manje novoga novca za stari.

⁹⁴ Ban Mikić je 1333. oslobodio građane Gradeca od plaćanja komorske dobiti (MCZ I, 140).

⁹⁵ Vidi bilj. 84.

⁹⁶ CD V, 590.

⁹⁷ Te su posjede potvrdili kraljevi Andrija i Bela, ali ih je Bela Haholdu oduzeo zbog »oblocacionibus inimicorum suorum«, a Stjepan ih je vratio zbog vjernosti koju je imenovani iskazivao njemu i kralju Beli IV (CD V, 151).

⁹⁸ CD V, 280. U papinoj potvrđi Beline darovnice kraljici Mariji spomenut je i Stjepanov pristanak (CD V, 276).

⁹⁹ CD V, 279. U povelji iz godine 1264. Stjepanova titula glasi: mladi kralj, vojvoda Transilvanije, gospodin Kumana (CD V, 324, 325).

¹⁰⁰ Echard, Introduction, 31. Stjepana u vrijeme samostalne vladavine ocjenjuju kao darovita i energična čovjeka (Bogyay, Grundzüge, 70; Lessico universale italiano XXII, Roma 1979, II).

kraj Jalševca¹⁰¹ kao i četiri povelje kralja Bele,¹⁰² a 1272. i Belinu povelju Laurenciju od šire obitelji Raad.¹⁰³

U vrijeme Stjepanova vladanja javne daće su bile iste kao i u Belino vrijeme. To saznajemo iz povelja u kojima Stjepan potvrđuje oprostite od plaćanja daća. Godine 1270. vladar je oslobodio Gradec plaćanja tržnih pristojba u vrijeme održavanja Markova sajma,¹⁰⁴ a potvrđujući Belinu povelju ostrogonskom nadbiskupu Filipu i njegovu bratu Tomi, oslobađa njihove podanike marturine, banskog zalaza i ostalih kolekta.¹⁰⁵ Stjepan je, također, potvrdio Gradecu povelju kralja Bele iz 1258. prema kojoj hospiti u ime cenzusa plaćaju banu 200 pensa, a odobrivši Belinu darovnicu Petrinji i Varaždinu složio se s njihovim ranijim obavezama.¹⁰⁶ Potvrđujući povelju Aleksandru i Demetriju, sinovima župana Demetrija, kralj oslobađa njihove podložnike plaćanja kolekte od 7 denara.¹⁰⁷ Možemo pretpostaviti da se s posjeda plemića kojima su potvrđene darovnice ili darovane nove zemlje, a u poveljama nisu oslobođeni javnih daća, ubire marturina, descensus i ostale kolekte. Javne daće, dakle, plaćaju svi osim onih kojima je vladar podijelio novo oslobođenje ili potvrdio stare povlastice. Ni kao samostalni vladar Stjepan ne zaboravlja zasluge svojih pristaša. Banu Rolandu iz šire obitelji Ratoth poklonio je kastrum Kalnik sa svim zemljama, pravima i pripadnostima,¹⁰⁸ a nagradio je i dvorskog suca Nikolu koji mu je pomagao u borbi protiv oca, dok je Stjepan još bio herceg u Transilvaniji.¹⁰⁹

Ladislav IV, rođen u braku kralja Stjepana i kumanske princeze Elizabete, naslijedio je svoga oca. U vrijeme njegove maloljetnosti uz majku vlada Joakim Pektar, ban čitave Slavonije. Već 1272. Ladislav potvrđuje templarima darovnicu Andrije II za posjed Lišnicu,¹¹⁰ u 1273. i 1274. povelje svoga oca za posjed Virje, darovnicu hospitema Petrinje,¹¹¹ povelju županu Dimitriju o oslobađanju od plaćanja kolekte od 7 denara,¹¹² a 1275. i Belinu darovnicu za zemlju Boliska kod Križevaca.¹¹³

¹⁰¹ CD V, 553.

¹⁰² Povelja Tomi, Ivanu i njegovoj braći za zemlju Boloska (CD V, 555), povelja Perčinu i nasljednicima izuzeti iz jurisdikcije kastruma Rovišće (CD V, 572), povelja braći Lukaču, Vidu, Matiji i Petru, sinovima Andrije iz 1244. (CD V, 574) i povelja iz 1248. za neku zemlju u Zagorju Androniku, sinu Andrije (CD V, 578).

¹⁰³ Povelja je izdana 1251. za Jalševce (CD V, 626).

¹⁰⁴ MCZ I, 45.

¹⁰⁵ CD V, 559.

¹⁰⁶ CD V, 45—46; CD V, 607, 630.

¹⁰⁷ Radi se o njihovim posjedima preko Drave (CD V, 595).

¹⁰⁸ Ban je sudjelovao u borbi protiv austrijskog vojvode Fridriha i Kumana (CD V, 548).

¹⁰⁹ Nikoli, koji je u to vrijeme bio srijemski župan, Bela je opljačkao posjede s ove i one strane Drave. Stjepan je Nikoli darovao nove posjede u Mađarskoj (CD V, 548).

¹¹⁰ CD VI, 7.

¹¹¹ CD VI, 21, 22. Stjepan je 1270. potvrdio Belinu povelju Simonu, sinu Salamonovu za Virje iz 1264. godine (CD V, 545, CD VI, 100).

¹¹² CD VI, 705.

¹¹³ CD VI, 117.

Svoje privrženike kralj nagrađuje za zasluge zemljama koje pripadaju kastrumima. Županu Ruhu i njegovim nasljednicima 1273. potvrđuje posjede koje su kupili u Gariću i Garešnici,¹¹⁴ sljedeće godine daruje za ratne zasluge posjede Jelen i Pobor županu Andriji, Ivanovu sinu i izuzima ih iz jurisdikcije vukovarskog kastruma,¹¹⁵ a za slične usluge poklanja građanima Gradeca zemlju Kobilu izuzetu iz jurisdikcije zagrebačkoga kastruma.¹¹⁶ Godine 1274. kralj daruje Ivanu, sinu Jaroslava varoš i kastrum Samobor koji su izgradili pristaše češkoga kralja, a Ivan osvojio. Poklonio mu je i tribut od vrata pokraj same varoši na granici kraljevstva.¹¹⁷ To je prvi poznati slučaj da je prihod od carine ustupljen jednom feudalcu.

U poveljama izdanim 1275. i 1276. Ladislav oslobađa obdarenike od podavanja u hrani i od marturine,¹¹⁸ a sljedeće godine i posjed darovan magistru Gerardu i nasljednicima od marturine, kolekte sedam denara te od starih kolekta i od novouvedenih daća.¹¹⁹ U želji da građane Gradeca sačuva u starih slobodama, vladar ih oslobađa od banskog descenzusa tadašnjem banu Slavonije i njegovim nasljednicima. Vjerojatno su banovi Slavonije ponovno uveli ubiranje descenzusa iako to davanje prema povelji kralja Bele iz 1266.^{119a} nije više bilo obaveza građana.

Još na Slavonskom saboru održanom 19. travnja 1273.¹²⁰ na kojem slavonsko plemstvo nastupa kao staleška organizacija odlučeno je da će od onih koji se oglušiti ili odupru plaćanju kunovine, daće od sedam denara, vojne

¹¹⁴ Za te posjede ili predije koje je kupio od nekih jobagiona kastruma kralj izjavljuje da ih može držati kao što posjeduju posjede »veri, primi et naturales Sclavonie nobiles« i oslobađa ih od svih službi spomenutim kastrumima (CD VI, 40).

¹¹⁵ CD VI, 65.

¹¹⁶ CD VI, 135; MCZ I 53. God. 1273. Henrich, ban čitave Slavonije vratio je Andrijinim sinovima po kraljevu nalogu neke posjede koje im je silom oteo Stjepan, nekoć ban Slavonije (CD VI, 58). Dvije godine kasnije u posjed Kobilu građane Gradeca uvodi Ivan, ban čitave Slavonije (CD VI, 135, 136).

¹¹⁷ CD VI, 99. Ivan, sin Jaroslava Okičkog raspomagao je i prihodima varoši Samobor (I. K a m p u š, Samobor, EJ 7, Zagreb 1968, 128). God. 1281. Ivan poklanja cistercijskoj crkvi Sv. Jelene u Samoboru za spas duše svoje i svojih prethodnika polovicu prihoda od vrata i pijacovine (CD VI, 403).

¹¹⁸ Godine 1275. Ladislav IV oslobađa podanike Stjepana, sina Mihajlovog od marturine i podavanja u hrani, a oni to moraju plaćati feudalcu, no sljedeće godine zbog zasluge župana Enarda oslobađa podanike njegova maloljetnog sina od plaćanja istih podavanja na posjedima između Save i Bosuta (CD VI, 134, 179).

¹¹⁹ CD VI, 225. Kralj Ladislav je već 1274. za zdravstvene usluge nagradio Gerarda zemljom Trnava i selom Kraljevac ranije u posjedu zagrebačkoga kastruma. God. 1275. on potvrđuje to darovanje i zabranjuje da ga nitko ne smije smetati na tom posjedu. Ivan, slavonski ban prisvojio je taj posjed, pa je vladar u novoj povelji naložio banu da liječniku Gerardu vrati posjed (CD VI, 76—77; 105; 157—158).

^{119a} Kralj ističe da su građani u tim teškim vremenima pretrpjeli »inopiam et destrucciones ac gravamina plurima«. Vjerojatno je i Gradec stradao u internim obračunima feudalaca koji su uznemirivali zemlju (MCZ I, 55, 56; CD VI, 228, 229).

¹²⁰ CD VI, 27. Klaić, Povijest 58, 60.

takse, drugog podavanja ili globe¹²¹ zagrebački ili križevački župan to istjerati s jednim dodijeljenim sucem u prisutnosti predstavnika zagrebačkoga ili čazmanskog kaptola.¹²² Spomenuta daća, iudicium exercitus, plaćala se u XIII. st. u ime otkupa od vojne dužnosti, iako je prvobitno bila globa za one koji nisu obavljali svoje vojne obaveze. U dvorovima plemića i tvrđavskih jobagiona nisu se smjele oporezivati kuće kao ni kuće seoskog načelnika i glasnika, ni mlinovi ni stupe. Seoskom načelniku trebalo je ostaviti jednu kuću slobodnu od poreza i dvor za primanje gostiju. Seoskog načelnika i glasnika smio je imati samo plemić koji je imao deset kmetova, a na posjedu plemića i tvrđavskih jobagiona oporezovani su bili samo kmetovi.¹²³ Na saboru je potvrđena i odluka o zalaznini ubirača kunovine »kao što to stoji u povlastici našega sretne uspomene gospodara slavnoga kralja Bele«. ¹²⁴ A za sabirače daće od sedam denara ili vojne takse određena je samo polovica određene zalaznine.¹²⁵ Na koncu XIII. ili početkom XIV. st. ukinut je descenzus pri ubiranju marturine, pa su se osim daće naplaćivala i dva denara od svakog selišta u ime troškova za one koji su ubirali kunovinu.¹²⁶ Na općem saboru Slavonije održanom 26. svibnja 1278. tvrđavni jobagioni zagrebačkoga kastruma utvrdili su s banom Nikolom slobode i prava. Umjesto descenzusa plaćaju oko blagdana Sv. Martina zagrebačkom županu 18 pensa, a banu 8 maraka. Župan ne može konačiti na njihovim posjedima, a nijedan kolektor ne može oporezovati podanike na kuriji tih tvrđavnih jobagiona, a ban ih ne može opteretiti vojnom taksom.¹²⁷ Tu povelju bana Nikole Ladislav IV je potvrdio 1279. godine.¹²⁸

I u zadnjem razdoblju svoje vladavine kralj Ladislav je bio darežljiv. Zbog zasluga darovao je 1280. Nikoli, Stjepanu i Petru Dubovac u Požeškoj županiji i oslobodio njihove seljake od plaćanja marturine, submarturine i ponderum. Naime, poslije smrti Čeha, sina Pužine posjed Dubovac pripao je Ladislavu. Čeh ga je dobio, kao što je rečeno, god. 1259. od kraljice Marije. No tek iz povelje kralja Ladislava doznajemo da već u vrijeme kraljice Marije

¹²¹ Banu je zabranjeno da odsjeda kod onih koji su bili dužni davati zalazninu, hranu ili smještaj nakon što su sve namirili, a plemići i tvrđavni jobagioni trebali su banu platiti zalazninu »usque octavas sancti Martini« (na i. mj.; L. Margetić, Nacrtna povijest države i prava SFRJ, Rijeka 1988, 60).

¹²² U provođenju postupka župan nije smio odsjesti kod plemića ili tvrđavnih jobagiona, već je svoje troškove morao namiriti iz dobara onog koji se oglašio (Margetić, na i. mj.).

¹²³ CD VI, 27; Margetić, Nacrtna povijest, 59, 60.

¹²⁴ Margetić, Nacrtna povijest 60.

¹²⁵ CD VI, 27; Herkov, Građa I, 314.

¹²⁶ CD XI, 329.

¹²⁷ Osim ako »eadem collecta emergerentur per regnum supradictum« (CD VI, 242, 243).

¹²⁸ CD VI, 318, 319.

¹²⁹ CD VI, 343. Submarturina je neka vrsta poreza marturine (Herkov, Građa II, 429). Bila je vjerojatno uvedena kao izvanredno podavanje u vrijeme kada je kraljica Marija posjedovala Dubovac, pa su već tada njezini podanici bili oslobođeni te daće. Oslobođanje od plaćanja tog poreza spominje se samo u povelji izdanoj 22. svibnja 1280. (CD VI, 343). Prema Zlatnoj buli iz 1231. marturina se plaćala 4

podanici na tom posjedu nisu plaćali navedene daće.¹²⁹ God. 1287. ban čitave Slavonije potvrđuje povlastice Marku, sinu župana Porše koje je još kralj Ladislav IV dao njegovu ocu da njihovi podanici u Križevačkoj županiji ne plaćaju kolektu od sedam denara. No kada je 1289. zbog zasluga i vjernosti Ladislav nagradio Andriju, Dioniza i Lotara iz šire obitelji Gutkeled, on je njihove podanike oslobodio od marturine, daće od sedam denara i podavanja u hrani. Ne može se utvrditi da li se na ostalim posjedima u to vrijeme ubire submarturina i ponderum.¹³⁰ Međutim, nabrojani primjeri pokazuju da je vladar različito postupao prilikom podjela privilegija. Neki su dobivali posjede i zemlje vlasništvo kastruma i kraljevskih županija, ili ošasna dobra i zemlje koje je vladar zaplijenio od buntovnika s potpunim ili djelomičnim oslobađanjem plaćanja javnih daća, a ponegdje je na darovanim posjedima vladar zadržao svoje prihode.

Ladislav je uspješno ratovao samo 1278. protiv Otakara II kao saveznik Rudolfa Habsburškoga.¹³¹ Osam godina kasnije kada za zasluge nagrađuje magistra Filu i njegove nasljednike dvama posjedima kastruma Vukovar vladar naglašava da se darovani napose istaknuo u ratu protiv češkoga kralja.¹³² Konačno se Ladislav povukao među kumanske horde i tamo je prilikom njihove pobune 1290. bio ubijen.

U vrijeme vladanja kralja Ladislava njegova majka Elizabeta aktivni je sudionik u zbivanjima u zemlji. Njoj su povjerene na upravu Požeška, Vukovarska i Virovitička županija.¹³³ Ona 1272. potvrđuje povelju Perčinu,¹³⁴ a za zasluge nagrađuje svog pristašu posjedom u Požeškoj županiji.¹³⁵ Nesigurnost

pondera, a kasnije je pondus uveden uz marturinu kao poseban porez. Vjerojatno je to ista daća kao i kolekta od 7 denara. Godine 1255. tužili su se Ugreša i njegova šira obitelj iz Dubičke županije da im kolektori razrezuju marturinu i ponderum, a da te daće oni nisu nikada morali plaćati (vidi bilj. 75). Godine 1279. Ladislav IV je dio posjeda pokojnoga župana Perčina koji mu je pripao, poklonio zbog zasluga njegovu bratu Antunu i ujaku Merkulinu (CD VI, 330). Vladar je 1281. potvrdio Andrijinu, Belinu i Stjepanovu darovnicu topuskoj opatiji (CD VI, 393, 394), a iste godine vraća županu Janku i njegovu sinu Ivanu njihove posjede u prekodravskim krajevima koje im je oduzela kraljica Marija i dala na upotrebu pastirima njezinih svinja iz Lonje (CD VI, 400). Posjede pokojnoga buntovnika Zaheja vladar je 1283. poklonio Tomi, biskupu vackom, kancelaru kraljice, njegove žene i njegovoj braći, a u posjed ih je uveo župan Inus uz svjedočanstvo čazmanskog kaptola (CD VI, 453).

¹²⁹ Ime bana nije navedeno, jer je povelja oštećena (CD VI, 603). CD VI, 682. Iste godine Ladislav daruje zbog zasluga sinovima Petra neku ošasnu zemlju u Rovišćanskoj županiji (CD VI, 655).

¹³¹ U odlučnoj Rudolfovoj pobjedi Ladislav IV je imao lavovski dio, ali je Habsburgovcu ostavio sve plodove toga rata (Eckhart, Introduction, 31). Habsburgovac je u Mađarima našao prirodne saveznike. Još 1277. u njihovu međusobnom ugovoru uz ostalo je određeno da trgovci mogu slobodno i sigurno putovati po njihovim kraljevinama plativši iustis pedagiiis, theloneis et tributis consuetis (CD VI, 213).

¹³² CD VI, 548.

¹³³ CD VI, 357.

¹³⁴ Povelju kralja Stjepana (CD VI, 6).

¹³⁵ Zemlju Donja Vrbova daruje 1275. Benediktu, sinu Ivanke (CD VI, 141).

koja vlada u zemlji u kojoj se pristaše nagrađuju ili kažnjavaju najbolje ilustrira darovnica za zemlju Orjavicu u Požeškoj županiji. Uz Ladislavov pristanak Elizabeta potvrđuje 1273. taj posjed magistru Aladaru, dvije godine kasnije istu zemlju daruje Otroku Grgurovu, a zatim je 1277. ponovno vraća spomenutom Aladaru.¹³⁶ No kada 1275. u Virovitičkoj županiji potvrđuje Damari i Tomi, plemićima de Beuc njihove posjede kao i one koje su u zamjenu dobili od kraljice Marije, Elizabeta izričito navodi da od marturina i ostalih podavanja koje njoj plaćaju njihovi kmetovi oni zadržavaju trećinu.¹³⁷ Posredno je poznata samo jedna njezina povelja o oslobođanju od javnih daća. Naime, magistar Henrik 1287. god. obavještava sve župane, službenike i kolektore da je župan Mirko, sin Vitomerov, oslobođen svih kolekta na svom posjedu u Virovitici i traži da ga nitko ne smije uznemirivati, nego da se sačuva sloboda dodijeljena od kraljice.¹³⁸ Navedene povelje očito govore da kraljica Elizabeta u svojim županijama ubire javne daće, ali zaključujem da i kraljevski službenici također ubiru određene kolekte. Vjerojatno se radi o kolekti od sedam denara, a možda i o nekim izvanrednim podavanjima kao npr. o vojnoj taksi kada se raspisuje za čitavu kraljevinu.

Nezadovoljna svojim prihodima Elizabeta je na neko vrijeme prisvojila u Virovitičkoj županiji i prihod zagrebačkog biskupa. Ona je uz pristanak kralja Ladislava 1290. poklonila Lovri, sinu župana Lovre posjed Sv. Martina,¹³⁹ a dominikancima je darovala daću hospita iz Virovitice za zdravlje svoje i svoga sina i za duše pokojnih vladara.¹⁴⁰ Ne raspoložemo nikakvim podacima da je Elizabeta od javnih daća koje je ubirala davala dio vladaru kao što su to činili hercezi ili banovi.

Ladislava je naslijedio Andrija III. Njegov legitimitet osporavaju papa koji se bori za Anžuvince i Rudolf Habsburški. Rudolf je izjavio da je Ugarsko Kraljevstvo carsko leno i 31. kolovoza 1290. pismeno ga je prenio svom sinu austrijskom vojvodi Albrehtu I.¹⁴¹ Ne potcjenjujući opasnost Andrijiine

¹³⁶ CD VI, 54, 139, 222. Slična situacija je i 1288. Po Ladislavljevoj želji Elizabeta vraća neka sela u Požeškoj županiji Jakobu, Poničevu sinu (CD VI, 627).

¹³⁷ CD VI, 144.

¹³⁸ CD VI, 596, 597. U povelji je spomenut magister Henrik bez oznake dužnosti koju obavlja. No način na koji se obraća županima, službenicima i kolektorima primjeren je samo postupcima bana ili magistra kraljevskih tavernika. U povelji kralja Andrije iz listopada 1291. spominje se Henrik kao ban čitave Slavonije (CD VII, 52, 63). Andrija je poklonio u studenom 1292. za velike zasluge Ogyozu Buzadovu i nasljednicima neke posjede u Virovitičkoj županiji izuzete iz njezine jurisdikcije, jer je kao njegov saveznik sudjelovao u borbi protiv Henrikova sina i pretrpio velike štete (CD VII, 112). I ban Henrik se odmetnuo od kralja, a njegove su pristaše nanijele veliku štetu zagrebačkom biskupu u Čazmi (CD VII, 327).

¹³⁹ CD VI, 703, 704.

¹⁴⁰ CD VI, 694.

¹⁴¹ Prema sjećanju kralja Rudolfa u vrijeme cara Fridriha II jedan ugarski kralj je »regnum suum a dicto imperatore Friderico accepit ab eo et imperio titulo feodi possidendum«. Lhotsky tvrdi da je Bela IV u Splitu kada je u velikoj opasnosti molio pomoć protiv Mongola, 20. lipnja 1241. podvrgao caru svoje kraljevstvo (A. L h o t s k y, Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281—1358), Wien 1967, 84.

trupe su provalile u Austriju i onemogućile ostvarivanje toga plana. Iako se Andrija već koncem 1291. pomirio s Albrehtom,¹⁴² on nagrađuje plemiće koji su mu pomogli u tom sukobu. U lipnju iste godine oslobađa jobagione župana Garduna na posjedima Greben i Hrašćina¹⁴³ i na drugim predijima od ubiranja marturine, kolekte od sedam denara, novčane zamjene za banski des-cenzus i od podavanja u hrani.¹⁴⁴ Gardun je dobio te velike povlastice, jer je čuvao Medvedgrad, vrlo važnu graničnu tvrđavu u vrijeme kada Andrija ratuje s austrijskim vojvodom, a njegov brat je čuvao Kalnik. Oni su vratili vladaru oba kastruma.¹⁴⁵ Za vjernu službu Petru Slavenu i njegovim rođacima iz Vlaške veši Andrija im 1292. daje povlastice da ni ban, njegovi službenici, a ni kraljevi službenici ne mogu ubirati bilo koju daću na njihovim posjedima u Sep-nici.¹⁴⁶ Sljedeće godine vladar oslobađa Ivana, sina Junkova na posjedima u Slavoniji zbog velikih zasluga u borbi protiv austrijskog vojvode od marturine i kolekte od sedam denara.¹⁴⁷ Zbog istih razloga vladar je potvrdio neke ranije darovnice. Magistru Ivanu potvrdio je 1291. Ladislavljevu darovnicu o oslobođenju njegovih podanika između Save i Bosuta od marturine¹⁴⁸ i kolekte u hrani, a sljedeće godine Ladislavljevu povelju za Laurencija, sina magistra File.¹⁴⁹ Kao i ostali Arpadovići Andrija III daruje za zasluge posjede izuzete iz županijske jurisdikcije,¹⁵⁰ ali javne daće s takvih zemalja uglavnom zadržava za sebe. Vladar je imao podršku u srednjem plemstvu, neke magnate je nastojao pridobiti velikim donacijama, ali Gisingovci su bili njegovi odlučni protivnici. Brojnim posjedima nagradio je Radoslava, bana čitave Slavonije. Naime, Andrija je 1293. poslao Ugrina u primorske zemlje ususret svojoj majci, a njega su zarobili neki buntovnici. Tada ih je po kraljevu nalogu napao ban Radoslav i oslobodio Ugrina, a budući da je od buntovnika i nadalje prijetila opasnost i kraljeva majka nije mogla putovati, vladar joj je ususret poslao bana Radoslava, koji je omogućio nesmetan dolazak kraljice. Andrija je Radoslavu poklonio Zelinu, posjed zagrebačkog kastruma i oslo-

¹⁴² Lhotsky, Geschichte, 85.

¹⁴³ Andrija je za kaznu Hrašćinu oduzeo Nikoli i braći i dao Gardunu (CD VII, 62).

¹⁴⁴ »... que vulgo zaluzina dicuntur...« (CD VII, 36).

¹⁴⁵ CD VII, 36.

¹⁴⁶ MCZ I, 71.

¹⁴⁷ CD VII, 141, 142. Godine 1298. kralj Andrija III poklanja Matiji, Pavlu i Mihajlu, sinovima Vrbanovim posjed Pohor u Vukovarskoj županiji »... cum utilitatibus suis universis et tributis« (CD VII, 309, 310).

¹⁴⁸ CD VII, 51.

¹⁴⁹ CD VII, 118. Na molbu župana Sebreta Andrija III potvrđuje 1294. Ladislavljevu listinu za imanje Ibran u Vukovarskoj županiji (CD VII, 172, 173), a 1296. potvrđuje povlastice ugarsko-hrvatskih vladara samostanu u Topuskom (CD VII, 221).

¹⁵⁰ God. 1291. poklanja županu Gjermanu zemlju Čehi na Savi slobodnu od svih podavanja kastrumu (CD VII, 62, 63). Banu Stjepanu, sinu župana Stjepana daruje sljedeće godine zemlju Drežnik, iste godine Ogyozu Buzadovu dva posjeda u Virovitičkoj županiji (vidi bilj. 138), a magistru Durislavu poklonio je zemlju Igriči, jer se založio za Andrijino oslobođenje kada ga je zarobio Ivan, sin bana Henrika (CD VII, 112, 122).

bodio ga jurisdikcije županije.¹⁵¹ U rujnu 1293. on poklanja banu brojne posjede zajedno s kastrumima sagrađenim na tim posjedima.¹⁵²

Navedeni primjeri očito govore o tome da sustav javnih daća ni za Andrijina vladanja nije doživio bitnih promjena. Podanici zaslužnih plemića oslobađaju se marturine, daće od sedam denara, novčanog otkupa od descenzusa i podavanja u hrani. U korist Zagrebačkog kaptola vladar se odrekao tržne pristojbe koja se ubirala na Gradecu, no u njegovim se poveljama ne susrećemo ni sa submarturinom, vojnom taksom, ni s ponderum, dakle s javnim daćama koje su se navodile u darovnicama ostalih Arpadovića. Kao i ranije sve daće ubiru ban i njegovi službenici i kraljevski službenici koji su naplaćivali kolektu od sedam denara. Iz Andrijine povelje iz 1294. vidimo da je on predao kastelanu Gyjanu Zagrebačku komoru s njezinom dobiti da od tih prihoda kastelan uzdržava medvedgradsku posadu. Osim bana tom su odlukom djelomično bili oštećeni i građani Gradeca, ali kralj je želio da važnu utvrdu Medvedgrad drži čvrsto u svojim rukama u nemirnim vremenima u kojima je bio neprekidno ugrožavan od svojih buntovnih feudallalaca.¹⁵³ Andrija je, dakako, vodio računa o interesima zagrebačkoga Gradeca i odredio je da građani nisu dužni ni Albertinu, njegovu ujaku i hercegu čitave Slavonije ni barunima plaćati cenzus ili kolektu ili druga podavanja dok traje oslobođenje koje im je on podijelio svojom darovnicom.¹⁵⁴

* * *

Među najuspješnijim slavonskim magnatima u borbi za očuvanje svojih privilegija bili su zagrebački biskup i kaptol. Biskupi su budno pazili da se poštuju stare povlastice, ali su nastojali dobiti i nove.¹⁵⁵ Na molbu zagrebačkoga biskupa Timoteja Bela IV je 1269. oslobodio njegove podložnike

¹⁵¹ U povelji je naglašeno da se ban oslobađa jurisdikcije »castris (Zagrabiensis) seu comitatus Zagrabiensis (CD VII, 147), a to je i dokaz da se Zagrebački kastrum ne nalazi na Gradecu. (Vidi, također, L. Margetić, Bilješka o starijoj povelji Zagreba, Historijski zbornik XXXIX, 1986, Zagreb 1987, 246.

¹⁵² Povelja mi nije poznata. No Zagrebački kaptol obavještava 27. rujna da je bana Radoslava uveo u posjede koje mu je poklonio vladar, i to Vrbas, Petrinju, Vinodol, Zelinu, Okić, Podgorje, Samobor (CD VII, 151). O nemirnim vremenima govori povelja iz 1296. kada je kralj oduzeo sve posjede buntovnicima sinovima Ladislavljevima i darovao ih banu Grguru i županu Stjepanu (CD VII, 253, 254) te povelja iz 1298. kada je magistru Stjepanu, sinu župana Mihajla iz šire obitelji Guthkeled koji se istaknuo u borbama protiv njegovih neprijatelja vladar izuzeo iz jurisdikcije župana vukovarskog (CD VII, 323, 324).

¹⁵³ Vidi bilj. 84.

¹⁵⁴ Nije poznato kada su građani dobili tu darovnicu i koliko je trajalo to oslobođenje. No oni su se požalili vladaru da herceg Albertin unatoč slobodama kraljevskog privilegija želi od njih silom utjerati cenzus.

¹⁵⁵ Papa Grgur IX potvrdio je 10. srpnja 1227. zagrebačkom biskupu Emerikovu povelju iz 1199. i 1201. Andrijinu iz 1201. i 1217. pečaćenu zlatnim pečatom (CD III, 272—273) kao i povelju mladoga kralja Bele, hercega Slavonije iz 1222. god., jer ga je pomirio s ocem (CD III, 219—221).

u Vrbaskoj županiji od čestih descenzusa kraljevih baruna, župana i kurijalnog župana.¹⁵⁶ Iste godine on je potvrdio i Andrijinu povelju iz 1217. god. i odredio da ni ban ni bilo koji od baruna nemaju pravo descenzusa nad podanicima zagrebačke crkve, ali ih je ipak u vrijeme ženidbe svoga sina hercega Bele opteretio dačom od sedam denara. Nakon nekoliko godina ponovno ih je oslobodio toga plaćanja zbog poštivanja Svetoga kralja Ladislava, osniivača zagrebačke crkve i za spas duše pokojnoga hercega Bele.

Slično su postupali i nasljednici kralja Bele IV. Na molbu biskupa Timoteja Stjepan II je 1271.¹⁵⁷ potvrdio Emerikovu darovnicu, pa onu hercega Andrije iz 1199. te Andrijinu povelju iz 1217. god., a sljedeće godine i Belinu povelju iz 1269, potvrdu spomenute Andrijine darovnice.

Iako su podanici zagrebačkih biskupa bili oslobođeni descenzusa, ipak se to nije potpuno poštivalo, jer Stjepan V i u povelji od 29. rujna 1271. izjavljuje da se od njih i dalje nasilno ubire descenzus. Želeći biskupove i kanoničke podložnike sačuvati u svim onim pravima i slobodama koje su im udijelili njegovi sveti prethodnici, Stjepan V zabranjuje ubuduće i velikim i malima nasilno ubiranje descenzusa i dodaje »nec aliquas molestias aut gravamina . . . audeat uel presumat aliquatenus irrogare«.¹⁵⁸

Vrlo darežljiv prema zagrebačkoj crkvi i njezinu biskupu Timoteju bio je kralj Ladislav IV. On je zbog poštivanja svetih prethodnika Stjepana i Ladislava kako ističe u povelji 1273. potvrdio da su podložnici biskupa i kaptola oslobođeni plaćanja kunovine, kolekte od 11 i 7 denara, pa je kraljevski tavernik Matija 1276. odustao od ubiranja daće od 7 denara nakon što je poslanik biskupa Timoteja predložio povlastice Bele. Stjepana i Ladislava

¹⁵⁶ CD V, 503, 504.

¹⁵⁷ CD V, 507, 508, 597, 598, 599, 633—635. N. Klaić smatra da je biskup Stjepan II negdje uoči 1227. god. dao sastaviti tobožnju povlasticu Andrije II. Taj je falsifikat, prema njezinu mišljenju, bio od velikog značenja za biskupiju, jer je biskup u ispravu dao unijeti gotovo sva »pia desideria«, a zatim je uspio tu darovnicu predstaviti papi kao vjerodostojnu ispravu kralja Andrije II. Papa Grgur IX potvrdio je 1227. tu povelju tako da je ona otada isprava s osnovnim povlasticama zagrebačke crkve. U vrijeme biskupa Augustina u XIV. stoljeću, Ivan Gorički — piše N. Klaić — preuzima biskupske i crkvene poslove i prerađuje stari falsifikat iz 1217, »datira ga godinom 1318. i prikazuje kao kraljevsku potvrđnicu«. Kada je pak dolaskom bana Mikca obnovljena kraljevska vlast po Slavoniji, kanonik Ivan sastavlja dvije kraljevske potvrđnice i datira ih 1326. godinom, prilagođavajući njihov sadržaj novim prećim potvrđama zagrebačke crkve. Zadatak tih falsifikata je »da uvjeri javnost kako crkva ima pravo ubirati desetinu u prirodu«, pa od tog vremena Zagrebački kaptol počinje sklapati uspješne zakupne ugovore o desetini (Klaić, Povijest Hrvata 390—391). Ova teza nije uzela u obzir mišljenje L. Margetića, Bilješke, HZ XXXIX, 247, niti argumentirano Tkalčićevo mišljenje koji biskupa Stjepana II smatra preporoditeljem zagrebačke biskupije. Tog biskupa N. Klaić uvrštava u red falsifikatora, koji je zbog materijalne koristi obmanuo i samoga papu. Međutim, autorica uopće ne spominje da su Bela IV i ostali Arpadovići potvrđivali tu Andrijinu povelju. Nije, dakle, uvjerljivo mišljenje da bi kralj Bela IV koji je nastojao revidirati sve darovnice Emerika i Andrije, potvrdio jedan grubi falsifikat s tako opširnim povlasticama.

¹⁵⁸ CD V, 584, 585, 606.

prema kojima su podložnici zagrebačke crkve plaćali te daće samo svojim crkvenim feudalcima. Iako još u kolovozu 1275. Joakim, kraljev magister tavernika odustaje od ubiranja kolekte od sedam denara, tek je novi tavernik Matija koji je Joakima naslijedio na toj dužnosti konačno uvažio spomenute crkvene privilegije. No činjenica da se ta daća ubirala suprotno vlastici barem tri godine i da se odustalo od ubiranja na biskupov pritisak govori također o slabosti kraljevske vlasti, jer se njegovi nalozi nisu izvršavali. Tavernicima je, dakako, odgovaralo da odgađaju izvršenje, jer su vjerojatno i oni zadržavali dio ubranog novca.¹⁵⁹

Na Timotejevu želju Ladislav je 1277. potvrdio Andrijinu, Belinu i Stjepanovu povelju. On je, također, novim posjedima obdario zagrebačku crkvu, pa je nakon smrti Vuka, jobagiona zagrebačkog kastruma koji nije imao djece, darovao njegov posjed Blagušu biskupu Timoteju i Kaptolu.¹⁶⁰ U ožujku 1277. Ladislav je Timoteju darovao i kastrum Garić, jer je biskup još od kraljeve krumidbe namirivao sve troškove i radove na tvrđavi sa svojih posjeda.¹⁶¹ Te je godine vladar poklonio zagrebačkoj crkvi i Garešničku županiju zajedno s marturinom i daćom od sedam denara određivši da ih ban ne smije uznemiravati zbog marturine, daće od sedam denara i zalaznine, niti kraljevski tavernik zbog daće od sedam denara.¹⁶² Iako su podložnici crkve u Garešničkoj županiji bili oslobođeni od glavnih podavanja, oslobođenje od ubiranja tih daća nije poštivano. Zbog toga je ban Nikola 1278. godine naredio sucima, ubiračima marturina, daće od sedam denara i zalaznine da

¹⁵⁹ CD VI, 71, 158. God. 1273. Ladislav vraća zagrebačkom biskupu Medvedgrad koji je nekoć preuzeo kralj Bela IV za pohranu kraljevskog blaga. U toj povelji je izričito naglašeno da je taj kastrum sagradio biskup Filip iz dobara i troškova zagrebačke crkve, pa dokument osporava mišljenje koje atribuirá izgradnju tvrđave drugim osobama (CD VI, 52, 53; I. K a m p u š, s. v. Medvedgrad. EJ VI, Zagreb 1965, 68). God. 1275. Ivan, ban čitave Slavonije uvodi Timoteja na osnovi kraljevske darovnice u vlasništvo zemlje Kraljevec (CD VI, 108).

¹⁶⁰ CD VI, 182, 183. God. 1277. kralj Ladislav potvrđuje podložnicima zagrebačke crkve na posjedu Sv. Martina u Vaškoj kod Drave Belinu povelju kojom su bili oslobođeni plaćanja daća »preter solucionem marturinarum« i zabranjuje kolektorima »dímidií fertonis, victualium uel cuiusunque generis extiterint« da se ne usuđuju razrezivati daće niti ih smetati u njihovim slobodama (CD VI, 228).

¹⁶¹ CD VI, 193.

¹⁶² CD VI, 226, 227. U svojoj povelji iz 1278. Nikola, ban čitave Slavonije naložio je sucima i pobiračima daće da ne utjeruju kunovinu i zalazninu i izjavio da je kralj Ladislav poklonio Garešničku županiju biskupu Timoteju »cum collectis marturinarum, septem denariorum, zaluzinis, iudiciis, iurisdictionibus et aliis redditibus et prouentibus« (CD VI, 266). Filip, biskup firmanski i papin legat potvrdio je 1280. darovnicu za kastrum Garić (CD VI, 363, 364). Međutim tri godine kasnije nabrajajući zasluge Petra, bana čitave Slavonije kralj Ladislav mu vraća posjed Garić s kastrumom koji je bio njemu nepravедno oduzet (CD VI, 430, 431). Na Timotejevu molbu ugarski episkopat potvrdio je 1280. Ladislavljevu darovnicu za Garešničku županiju, a na biskupovu molbu i Ladislav je 7. lipnja 1284. potvrdio svoju povelju iz 1277, ali kastrum Garić nije spomenut (CD VI, 487). Iste godine kralj je poklonio biskupu i Zagrebačkom kaptolu zemljište pred stolnom crkvom gdje su nekoć po biskupovoj dozvoli odsjedali banovi (CD VI, 486).

ta podavanja ne utjeruju u Garešničkoj županiji, jer je kralj sve te prihode poklonio zagrebačkom biskupu Timoteju.¹⁶³ I sam vladar je 15. rujna zapovjedio svim plemićima i ostalim žiteljima Garešničke županije da službenicima zagrebačkoga biskupa Timoteja plaćaju sve prihode koje su nekoć davali hercegu Beli.¹⁶⁴

Nasuprot Ladislavljevoj darežljivosti njegova majka Elizabeta nije poštivala posjede i prihode biskupa zagrebačke crkve. Prisvojila je posjed Sv. Martina kod Vaške, a Ladislav je tražio da ga vrati i namiri nanesenju štetu.¹⁶⁵ U želji da poveća svoje prihode Elizabeta je smatrala da njoj pripada u Virovitičkoj županiji i naseljima Virovitica i Lipovljani desetina ne samo od plodova i vina nego i od marturina, tributa, trgova i vrata, ali je ipak na kraljev zahtjev sve te prihode vratila biskupu i zagrebačkoj crkvi.¹⁶⁶

Posljednji Arpadović Andrija III poklonio je 1292. trećinu tržne pristojbe Zagrebačkom kaptolu koji je već odranije na Gradecu uživao 2/3 tržne pristojbe. O tome je obavijestio i svog bana čitave Slavonije i zabranio mu je da on ili njegovi činovnici uznemiruju Kaptol bilo zbog trećine ili čitave pijacovine na Gradecu.¹⁶⁷ To kraljevo ustupanje tržne pristojbe bilo je razlog kasnijim teškim sukobima za tu daću između Gradeca i Kaptola. Godine 1298. Andrija zbog zasluga zagrebačkog biskupa Mihajla oslobađa njegov posjed Tribunje od banske vlasti i svih svjetovnih sudaca s time da se i na tom posjedu poštuju one slobode koje uživaju i ostala imanja zagrebačke biskupije.¹⁶⁸

Zaključujući ovo kraće razmatranje o posjedima zagrebačke crkve smatram da su Arpadovići poklonili zagrebačkim biskupima i Kaptolu brojne posjede i oslobođenja od plaćanja javnih daća, pa su na taj način znatno povećali njihove prihode.

¹⁶³ CD VI, 266.

¹⁶⁴ CD VI, 534, 535.

¹⁶⁵ CD VI, 120.

¹⁶⁶ CD VI, 447, 448. Već 1280. Filip, biskup firmanski nalaže virovitičkom gvardijanu da natjera stanovništvo Virovitice, Lipovljana i Virovitičke županije na plaćanje dužne biskupske desetine. Po njegovu nalogu prepozit čazmanski izopćuje sve one stanovnike koji nisu htjeli platiti desetinu (CD VI, 360, 364, 365). Nije poznato kada je kraljica Elizabeta počela ubirati crkvene prihode, no 18. studenog 1283. izdala je povelju i vratila crkvi sve daće i obećala da biskupa, njegove nasljednike niti zagrebačku crkvu neće zbog toga uznemirivati niti dopustiti da ih drugi uznemiruju (na i. mj.). A u povelji od 7. lipnja 1284. u kojoj kralj Ladislav hvali svoju majku da je vratila crkvene prihode ističe, također, kako je biskup Timotej često zahtijevao da mu se vrata oduzeti prihodi (CD VI, 483, 484).

¹⁶⁷ MCZ I, 69—73.

¹⁶⁸ CD VII, 294.

Zusammenfassung

ZUM STEUERSYSTEM IN SLAWONIEN ZUR ZEIT DER ARPADISCHEN DYNASTIE

Ivan Kampuš

Der Verfasser erörtert verschiedene öffentliche Abgaben, in erster Linie die Abgaben, die der Herrscher von seinen Untertanen auf seinen Besitztümern erhob. Die ungarischen Herrscher führten auch die 'iura regalia' ein, d.h. das ausschließliche Recht, Münzen zu prägen, Zoll, Bruchenzoll, Maut und andere Abgaben zu erheben. Aufgrund der Urkunden und Privilegien haben die Hospites in den Siedlungen in Slawonien (Petrinja, Samobor, Varaždin, Jastrebarsko, Gradec (einem späteren Stadtteil von Zagreb), Perna, Križ, Vukovar/), Abgaben an den König, die Königin, den Herzog und den Banus unter der Benennung 'liberi denarii', 'teragium collecta', 'martinščina', 'census' abführen müssen. Darüber hinaus mußten sie noch den 'descensus' bezahlen, der vor allem für die Hospiten in Gradec eine große Belastung darstellten, sie wurden jedoch von König Béla IV. auf ihre Bitte von anderen Verpflichtungen befreit, die in der goldenen Bulle aus dem Jahr 1242 aufgezählt waren, und hatten nur die Verpflichtung an den Herzog den jährlichen Census in Höhe von 40 Mark zu bezahlen. Die Kleinstädte in Slawonien hatten auch die anderen Abgaben unter dem gemeinsamen Namen 'tributae' als Entgelt an den Herrscher für das ihnen abgetretene Recht, Handel zu treiben, zu zahlen. Von dem Jahr 1173 bis ins 14. Jh. hinein wird auch der Dreißigste genannt als Einkommen der Königin. Er wurde auf die aus dem Ausland importierten Waren bezahlt, später auch auf die Exporte.

Nachdem Koloman Slawonien erobert hatte, wurden auch die 'marturina' sowie Naturalienabgaben (Lebensmittel) eingeführt. König Béla III. hatte große Einkünfte aus Slawonien, aber die dynastischen Kämpfe nach seinem Tod beschleunigten die Zersplitterung der königlichen Domänen und der Ländereien, die den Kastrum und den Gespannschaften angehörten. Im Laufe des Bürgerkriegs haben die Könige Emmerich und Andreas ihre Anhänger reichlich mit Besitztümern belohnt, und wegen des chronischen Geldmangels hat der letztgenannte den jüdischen und mohammedanischen Großhändlern die Zölle, Steuern, Münzpräge und Bergwerke verpachtet, und sie haben die vorgestreckte Pacht mit Zinsen eingetrieben. Wegen des Aufstandes der Servienten und der Jobagionen in den Festungen hat sie Andreas 1222 von den Steuern und dem Descensus befreit, hat dafür aber die früheren Pächter eingesetzt und das kirchliche Salzmonopol beschränkt wofür er mit dem Kirchenbann bestraft wurde.

Mit dem Ziel, die eingebüßten Einnahmen aus der Zeit von Emmerich und Andreas wiederzugewinnen, war Béla IV. bestrebt, in Slawonien die entfremdeten Ländereien der Kastrum und der königlichen Domänen zurückzugewinnen. Der Erfolg blieb jedoch aus, und die zerrütteten Beziehungen zwischen dem König und der herrschenden Klasse hatte schicksalhafte Folgen während des Einfalls der Tataren. Für verschiedene Verdienste haben Béla und sein Bruder Koloman ihre Anhänger mit neuen Schenkungen belohnt. Auch gegen sein Lebensende wandte Béla den Feudalherren gegenüber die gleiche Taktik an, in der Hoffnung, sie würden ihn im Kampf gegen seinen Sohn Stephan unterstützen.

Obwohl Bélas erste Reform nicht erfolggekrönt war, betraute der Herrscher den Banus, den Gespan und einige Richter in Slawonien mit der Aufgabe, die Besitzverhältnisse, die nach dem Abgang der Tataren durch die Willkür einzelner zerrüttet waren, wieder zu regeln und somit auch den Zufluß der entfremdeten Einnahmen.

In der vorliegenden Arbeit wird auch die Tätigkeit der Münzpräge in Slawonien, die ab dem 12. Jh. arbeitet, erörtert, mit der Anmerkung, daß die Münzen, genannt 'denarius banalis', 'denarius zagrabiensis', 'denarius Grecensis', 'slavonski banovac' auch in Gradec geprägt wurden. Der Gewinn der Kammer war die Einnahmequelle des Banus, während der Münzpräge auch der Gewinn von dem Geldwechsel zufließt. Béla IV. schaffte den alljährlichen Umtausch ab, führte dafür aber die ständige Abgabe unter dem Titel 'collecta septem denariorum' ein und bestimmte, daß sie aus den Dörfern von allen bezahlt werden muß, die auch die 'marturina' bezahlen. Diese Kollekte wurde von den königlichen Beamten eingehoben.

Die letzten Mitglieder der Familie Arpád, Stephan V., Ladislaus IV. und Andreas III. haben wegen der Verdienste frühere Schenkungen des Herrschers bestätigt oder gar neue eingeführt, indem sie ihre Anhänger nicht nur durch Bodenschenkungen sondern auch durch Befreiung von Abgabenzahlungen belohnten. Bei der Analyse der erteilten Freiheiten in diesen Dokumenten stellt der Verfasser fest, welche Abgaben in dieser Zeit erhoben wurden. Zahlreiche Schenkungen der arpadischen Dynastie an die Bischöfe und das Domkapitel in Zagreb machten die Zagreber Kirche zu einem der bedeutendsten Feudalbesitzer in Slawonien, während ihre Untertanen zugunsten der Kirche von der Entrichtung aller öffentlichen Abgaben befreit waren.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Historijski zbornik
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šalžite na adresu:
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, za Historijski zbornik
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Cijena ovog broja iznosi 450 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad Hrvatske

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — ožujak 1991.